

30 років незалежності України. Том 1. До 18 серпня 1991 року

Автор:

Олександр Бойко

30 років незалежності України. Том 1. До 18 серпня 1991 року

Олександр Дмитрович Бойко

Великий науковий проект

На початку 90-х років XX ст. сталася подія, що кардинально змінила хід світової історії – розпався Радянський Союз і на політичній карті світу з'явилася низка нових самостійних держав, однією з яких й була Україна. Які події передували цьому розпаду, яку роль зіграли «перебудова», «гласність» та «демократизація», якими були перші кроки національного відродження, як ставала на ноги народна опозиція комуністичній владі та яким був шлях утвердження державного суверенітету, що став каталізатором розвалу СРСР? Розповідь зупиняється напередодні серпневого путчу 1991 року...

Ця книга не тільки для істориків, політиків чи журналістів, вона адресована усім читачам, які бажають зрозуміти як і чому виникла на політичній карті світу Незалежна українська держава, дізнатися, що реально відбувалось за лаштунками динамічних та драматичних подій 1985–1991 років.

Олександр Дмитрович Бойко

30 років незалежності України. Том 1

© О. Д. Бойко, 2021

© Д. Б. Яневський, вступне слово, 2021

© Фотографії з приватного архіву Д. Б. Яневського та Марти Коломиець-Яневської

© М. С. Мендор, художнє оформлення, 2021

© Видавництво Фоліо – марка серії, 2021

IN MEMORIAM

Марта Коломиець-Яневська (1959–2020)

Марта Коломиець-Яневська, журналіст, громадська діячка. Народилася в родині емігрантів в Чикаго (Іллінойс, США). Вищу освіту здобула в Іллінойському університеті та Університеті Урбана-Шампейн. З 1985 р. постійно відвідувала Україну з харитативними місіями матеріальної та інформаційної допомоги дисидентам. 1987 р. записала перше інтерв'ю з В'ячеславом Чорноволом та Михайлом Горинем (т. зв. «Інтерв'ю з-під поли»). Була затримана співробітниками КДБ, інтерв'ю конфісковане, Марта була депортована за звинуваченням у шпигунській діяльності. На початку 1991 р. була першою американською журналісткою, акредитованою в МЗС УРСР, відкрила Київське бюро найстаршого українського англomовного видання The Ukrainian Weekly, одночасно була кореспондентом Associated Press та Newsweek по Україні. в 1996–1999 рр. – прес-секретар Агенції США з міжнародного розвитку (USAID), з 1999 керівник низки просвітницьких організацій та проектів: Української освітньої програми ринкових реформ, «Партнерство за прозоре суспільство», «Партнерство громад», українського офісу Національного Демократичного інституту США (NDI), Української католицької освітньої фундації, Українського жіночого фонду, фонду «Приятелі дітей» та ін. З 2013 р. – керівник програми академічних обмінів ім. сенатора Фулбрайта.

Заслужений журналіст України, кавалерка ордону «За заслуги».

Вступне слово

В лютому 1991 р. до Києва прилетіла американська журналістка Марта Коломиець (1959–2020), кореспондент однієї з найстарших україномовних газет «Свобода» (безперервно виходить з 1893 р.) та The Ukrainian Weekly. Саме тоді вона відкрила перше офіційне американське, взагалі перше іноземне пресове бюро в столиці УРСР. Омріяна поколіннями незалежна Україна стала її рідною домівкою на десятиліття.

Квартира 33 в домі по вул. Архітектора Городецького на довгі роки перетворилась на центр тяжіння нечисленних тоді українських та закордонних журналістів, науковців політиків, громадських діячів різних країн – УРСР, США, Канади, Польщі, Великої Британії, Бельгії, Франції, Швейцарії.

Всі вони жили всередині сучасної ім історії. За влучним висловом відомої в Україні медійної персони, Миколи Вересня, всі вони були спостерігачами, літописцями та ще й акторами в нескінченному блокбастері про повернення України до самої себе. Значить, насамперед, до гідності, свободи та неймовірного за глибиною культурного розмаїття.

Книга О. Бойка, яку Ви тримаєте в руках – частина великого медійного проекту, який ми обдумували декілька років. Задовго до 2014 Марта, ми, багато інших чесних журналістів та громадських діячів відчули, побачили, зрозуміли: у сучасному інформаційному світі фейків та дезінформації та «зручної правди» переважній більшості складно розібратися у тому, що відбувається у світі, в якому ми живемо, творимо, любимо, працюємо.

Зрозуміли і те, що наступним поколінням, які не були безпосередніми свідками того, що чули і бачили ми, буде важко зрозуміти, що насправді відбулося у 1991 році, якою ціною далась незалежність та, власне, що з нею робити? Адже для них, на відміну від нас, покоління «бейбібумерів» – свобода та незалежність – природний стан.

Покоління «Y» та «Z» сприймають незалежність як даність. Іншого вони не знають. Не знають і не цікавляться тими обставинами, які передували незалежності і яку ціну платили і платять українці різних віросповідань та національностей за право вільно дихати, думати, говорити, писати, подорожувати.

Осмислення здобуття свободи кожним з нас справа нелегка, довга, марудна. Але іншого шляху немає: ти або раб, або гідний громадянин вільної країни.

Цим проектом ми привертаємо Вашу особисту увагу до історичних обставин, внаслідок яких стала можливою наша незалежність, намагаємося дати Вам в руки матеріали, які, сподіваємося, допоможуть Вам краще побачити історичні закономірності та «випадковості» Акту проголошення незалежності 24 серпня 1991 року, зрозуміти політичні, економічні та історичні чинники розпаду Радянського Союзу, що радикально змінило геополітичну ситуацію на Євразійському субконтиненті, спрямувало наше з вами життя в інший напрямок, радикально вплинуло на долі десятків мільйонів людей.

Маємо надію, що дві інші частини цього проекту, а саме – мультимедійний ресурс, збірка документів – хронологічний показник подій, відеоінфографічні матеріали роликів, документальний фільм-розслідування від «Вавилон'13» підтвердять Вам, нам всім просту істину: прогрес від регресу визначається обсягом індивідуальної свободи та нерозривно пов'язаної з нею відповідальності.

Відповідальності за себе. Відповідальності за свою родину. Відповідальності за своїх та «чужих» дітей. Відповідальності за своє покликання. Відповідальності за свій дім. Значить, відповідальності за Україну.

Саме так прожила своє життя Марта. Саме так прожили своє життя і віддали його нам українські Воїни на кордоні війни між Цивілізацією і варварством.

Відкритим залишається питання, як проживе своє життя кожен з нас. Значить, Ви особисто.

Слава Україні!

Данило Яневський

Київ-Чикаго-Київ.

2006–2020 рр.

Передмова

Справжня особиста свобода неможлива без економічної безпеки і незалежності.

Франклін Рузвельт

В своїй хаті своя правда і сила, і воля!

Тарас Шевченко

Вільні і незалежні держави неможливі без вільних, поважаючих себе і самодостатніх громадян.

Вацлав Гавел

На початку 90-х років XX ст. відбулась подія, що кардинально змінила хід світової історії – розпався Радянський Союз і на політичній карті світу з'явилися ціла низка нових самостійних держав, однією з яких була Україна. Громадськістю це явище було оцінено вкрай неоднозначно. Одні вважали, що під впливом команди невдах-реформаторів скоїлась катастрофа, насильницька руйнація дієздатної, монолітної держави, стався крах стабільності та порушення балансу сил на міжнародній арені. Разом з тим, інші були переконані, що відбувся обумовлений

самою логікою історичного розвитку розвал імперії, який не лише вивільнив шлях для самостійного поступального руху вперед колишнім радянським республікам, а й поклав край «холодній війні» і фактично зняв з порядку денного проблему міжнародного протистояння. Втім, не зважаючи на, по суті, полярні оцінки, обидві сторони беззаперечно визнавали і визнають, що у 1991 р. відбулась подія світового масштабу, яка суттєво і на тривалий час підкорегувала не лише хід світової історії, а й вектор її розвитку. За цих обставин ретельне вивчення передумов, механізму, динаміки, специфіки та наслідків трансформаційних процесів доби перебудови набуває особливої актуальності і не аби якої ваги та значення.

Взагалі «перебудова» – явище непересічне і феноменальне, цікаве як у теоретичному, так і у практичному плані, оскільки в період здійснення комплексу перебудовчих реформ 1985–1991 років відбулися кардинальні зміни та зрушення у суспільно-політичному житті: по-перше, під впливом демократизації та гласності в надзвичайно короткий термін вибухоподібно радикально змінилися суспільна атмосфера та погляди громадськості на владні структури, суспільні відносини, місце і роль особи в історії, на історичний процес в цілому; по-друге, жорстка, чітко стратифікована та централізована командна система, що витримала сталінські репресії, потужні удари Другої світової війни, складнощі повоєнної відбудови, нестабільність періоду хрущовської лібералізації, брежневський застій, не змогла пройти стадію самореформування і порівняно легко і фактично безкровно здала свої позиції; по-третє, виникли історичні фактори та явища, які не мали аналогів у попередні роки радянської доби – неформальні організації, масова організована народна опозиція, релігійний ренесанс, організований робітничий рух, поява представників опозиційної національної контреліти у державних структурах різних рівнів, політичне студентське голодування тощо; по-четверте, суперечливе протікання перебудовчих реформ в силу обставин дискредитувало та дестабілізувало союзні органи управління, вивело з рівноваги суспільну свідомість, а повернення історичної правди пробудило національні почуття широких кіл громадськості, що врешті-решт створило підґрунтя для того, щоб Україна стала незалежною державою.

Актуальність вивчення проблеми суспільно-політичних трансформацій в Україні 1985–1991 років зумовлена цілим комплексом чинників.

По-перше, оскільки горбачовська перебудова була варіантом наздоганяючої системної суспільної модернізації, дослідження її змісту, логіки та наслідків

становить собою значний інтерес і у теоретичному аспекті, як спосіб збагачення досвіду самоудосконалення людської цивілізації. У цьому плані особливо цінним є вивчення специфіки радянської моделі реформування другої половини 80-х років— проведення трансформаційних процесів на базі соціалістичного способу виробництва, в умовах панування командної системи, на величезній території з широким спектром етнополітичних, релігійних, культурних особливостей у різних регіонах.

По-друге, ретельний аналіз досвіду практичного керівництва масштабними трансформаційними процесами у суспільстві доби перебудови (вивчення способів та методів корегування ходу реформування; факторів ефективності управлінських рішень; засобів стимулювання здатності політичних інститутів пристосовуватися до умов, що змінюються; форм активізації та мобілізації мас; причин помилкових дій та рішень тощо) дозволить врахувати його уроки у практиці сучасного державотворчого процесу.

По-третє, з'ясування основних тенденцій суспільно-політичного розвитку СРСР в цілому та України зокрема у другій половині 80-х – на початку 90-х років необхідне для розуміння природи та механізму дії типового для перехідних суспільств комплексу конфліктів та протиріч, який у політологічній літературі дістав назву «кризового синдрому модернізації». Знання складових частин конфліктного потенціалу суспільства, специфіки прояву та факторів активізації на вітчизняному ґрунті дозволить шукати ефективні форми та засоби впливу щодо його локалізації та ліквідації, а це особливо актуально як для України так і для решти країн, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку.

По-четверте, значна частина суспільних процесів, явищ та політичних суб'єктів доби перебудови нині не зникла з історичної сцени, тому ретельне вивчення витоків, першооснов та специфіки цих факторів суспільного життя, врахування та використання набутої в ході дослідження інформації є не лише важливою умовою та складовою частиною сучасного процесу розбудови держави в Україні, а й надійним підґрунтям політичного прогнозування.

По-п'яте, недостатня розробка порушеної теми в науковій літературі, відсутність комплексного, ґрунтовного та об'єктивного дослідження, присвяченого її висвітленню, не дали змоги створити цілісної картини суспільно-політичного розвитку України в 1985–1991 років; стали на заваді формуванню концепції, яка б всебічно тлумачила тогочасні події та явища, пояснювала природу та механізм суспільних змін; зумовили наявність суттєвих прогалин у фактологічному

матеріалі.

Перераховані фактори визначають важливість та актуальність як у теоретичному, так і в практичному плані комплексного історико-політологічного аналізу трансформаційних процесів в Україні доби перебудови.

На нашу думку, вивчення різних аспектів суспільно-політичних трансформацій в Україні у 1985–1991 років своєму розвитку пройшло два етапи. Перший етап осмислення модернізаційних процесів, що розпочинається наприкінці 80-х років можна умовно назвати публіцистичним. В цей час у ході бурхливого обговорення проблеми «білих плям історії» суспільна думка, проектуючи досвід та роки минулого на практику реформаційного процесу, дедалі більше почала звертати увагу на нагальну необхідність ґрунтовного аналізу проблем сучасності. За цих обставин робилися спроби осмислити хід та перші результати реформ, їх вплив на суспільство. Як правило, це були замітки, статті, брошури, більша частина яких з'являлася у центральних видавництвах та виданнях. Характерно, що навіть назви збірників статей, у яких аналізувалися суспільні процеси доби перебудови мали гостро публіцистичний характер – «Если по совести», «Обратного хода нет», «Постыжение», «Драма оновлення» тощо[1 - Див. Если по совести: Сборник статей. / Сост. В. Канунниковой. – М. 1988; Обратного хода нет: (Перестройка в народном хозяйстве: общие проблемы, практика, истоки) / Под общ. Ред. Г. Х. Попова. – М. 1989; Постыжение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа / Ред-сост. Ф. М. Бородин, Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М. 1989; Исторический опыт и перестройка. – М. 1989; Нуйкин А. Идеалы или интересы? – М. 1990; Драма обновления / Сост. и общ. ред. М. И. Мелкумяна. – М. 1990 та ін.].

На жаль, першим спробам наближення до істини були притаманні поверховість, описовість, фрагментарність, нерідко – суб'єктивізм та відчутна політична заангажованість. Такий стан справ пояснюється, очевидно, тим, що, з одного боку, значна частина викликаних реформами процесів та явищ ще не виявила себе повною мірою, а з іншого – абсолютна більшість авторів цих робіт була включена у суспільні трансформації і відігравала в них не роль безпристрасного спостерігача, а активного учасника. Невипадково відомі дослідники історії радянської доби О. Волобуєв та С. Кулешов, випускаючи у світ в 1989 р. книгу, присвячену висвітленню ходу перебудови через призму історичного досвіду, підкреслювали: «Ще раз повторюємо: перед читачем не монографічне дослідження, а публіцистичні замітки. Автори – не літописці процесу перебудови, а його учасники»[2 - Волобуєв О. В. Кулешов С. В. Очищение. История и

перестройка. – М. 1989. – С. 7.]

З 1990 р. розпочинається науковий етап вивчення проблеми. По суті класичною перехідною (навіть за назвою) роботою можна вважати дослідження А. Камінського «На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні»[3 - Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. – Мюнхен, 1990.], яке органічно поєднало гостру публіцистичність та науковий аналіз. Автор, спираючись на матеріали офіційної та опозиційної української преси, радіоповідомлення різних агентств світу, на архів Радіо «Свобода», зробив унікальне дослідження, що висвітлювало проблеми гласності, офіційної культурної політики, процесу зародження неформальних організацій та становлення НРУ, піднімало питання розвитку релігії, ходу та наслідків виборчих кампаній 1989 та 1990 років цій роботі А. Камінський не лише зафіксував основну хронологію суспільно-політичних подій в Україні доби перебудови і зробив спроби перших узагальнень, а й, по суті, розставив віхи для майбутніх дослідників, проакцентувавши основні напрями вивчення актуальних та перспективних проблем.

Вагомим у процесі вивчення суспільно-політичних процесів доби перебудови є доробок О. Гараня. Спочатку ним було надруковано у 1991 р. довідник «Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій»[4 - Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. – К. 1991.] з великою аналітичною вступною статтею, а невдовзі побачив світ досить оригінальний твір «Убити дракона. З історії Руху та нових партій України»[5 - Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К. 1993.], у якому автор на основі узагальнення віддзеркалення суспільних процесів у офіційній та опозиційній пресі, зробив спробу показати процес зародження та становлення Руху, висвітлити його місце і роль у політичному житті суспільства, позначити основні тенденції розвитку вітчизняної багатопартійності, застерегти колишніх опозиціонерів від політичного переродження та можливості трансформації націонал-демократичних сил у «синьо-жовтих» більшовиків.

Наступним помітним кроком у вивченні суспільно-політичних процесів в Україні доби перебудови стала низка праць В. Литвина: «Політична арена України: Дійові особи та виконавці», «Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука»[6 - Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К. 1997.]. Основний акцент у цих роботах зроблено на вивченні процесу формування та

становлення сучасної національної еліти. В центрі викладу, як правило, знаходиться постать секретаря ЦК КПУ, а потім першого Президента України Л. Кравчука. Втім, такий підхід не звужує горизонти дослідження і не зменшує його значення, оскільки В. Литвин, по-перше, показує своїх персонажів та їх діяльність на широкому історичному тлі, у контексті політичної історії республіки; по-друге, постійно намагається у ході викладу не лише з'ясувати причини тих чи інших вчинків окремих політичних осіб, а й проаналізувати домінуючі тенденції суспільного розвитку; по-третє, дослідження спирається на солідну джерельну базу, левову частку якої складають архівні матеріали, що раніше не публікувалися. У подальшому в узагальнюючих працях В. Литвина окремі сюжети перебудовчих процесів в Україні подаються в контексті висвітлення та аналізу досвіду і проблем сучасного етапу державотворення.

Окремі важливі сюжети політичної історії України 1985–1991 років знайшли своє відображення у працях вітчизняних істориків та політологів. Зокрема, питання зародження багатопартійності в Україні одразу потрапила в епіцентр уваги науковців. Своею аналітичністю та аргументованістю у висвітленні різних аспектів становлення вітчизняного багатопартійного спектру виділяються роботи А. Білоуса, М. Томенка, О. Гараня, В. Литвина, А. Слюсаренка, О. Майбороди[7 - Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України: Довідник. – К. 1990; Слюсаренко А., Томенко М. Спроба класифікації політичних партій України // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 102–109; В. Литвин. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів // Там же. – С. 62—101; Гарань О. Багатопартійність на Україні: формування, проблеми, перспективи / Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. – К. 1991 р. Білоус А. Політичні об'єднання України. – К. 1993; Гарань О. В. З історії формування політичного спектра України (літо 1988 – літо 1991 р) / Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження: Збірник наукових праць, – К. 1993; Майборода О. М. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності // Там же. – С. 146–163; Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О. Гараня, О. Майбороди. – К. 2000.]. Неодноразово предметом дослідження ставала проблема виникнення Руху[8 - Луканов Ю. Куди піде рухівський «тризуб» // Сучасність. – 1992. – № 5. – С. 100–107; Чорновіл В. М. Народний рух України (короткий соціально-політичний довідник) // Народний рух України: місце в історії та політиці. – К. 1994; Ковтун В. Г. Історія Народного Руху України. – К. 1995.]. На нашу думку, найбільш вдало крім О. Гараня висвітлення місця і ролі НРУ у політичному житті республіки вдалося зробити Г. Гончаруку, який використавши архіви рухівських структур, зумів дати доволі об'єктивну картину історії формування НРУ та критично оцінити його лідерів. Ця робота відрізняється органічним поєднанням науковості та публіцистичності[9 -

Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997.].

Заслугує на увагу завдяки введенню в обіг нових архівних документів та інших джерел науковий доробок А. Русначенка, предметом уваги якого спочатку стало зародження та становлення незалежного робітничого руху в Україні («Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989–1993 років»), а невдовзі розгортання національно-визвольного руху у республіці у другій половині ХХ ст. («Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 років»)[10 - Русначенко А. М. Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989–1993 рр. – К. 1995; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 рр. – К. 1998.].

Значний інтерес представляють роботи М. Михальченка, В. Андрущенка, В. Чемериса, у яких робляться спроби проаналізувати питання політичного лідерства та обставин формування сучасної національної еліти у добу перебудови[11 - Чемерис В. Президент. – К. 1994; Михальченко М. Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. – К. 1996.]. Активізується дослідження проблем розвитку організованого молодіжного руху в Україні наприкінці 80-х років. У роботах О. Корнієвського, В. Якушика, В. Куліка, Т. Голобуцької, О. Голобуцького на основі переважно опублікованих джерел аналізуються причини виникнення, основні етапи та механізм формування молодіжних організацій[12 - Корнієвський О. Якушик В. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К. 1997; Кулік В. Голобуцька Т. Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. – К. 2000.]. Вагомим внеском у розширення джерельної бази вивчення цієї проблеми є публікація О. Донієм та О. Синельниковим збірки документів, що висвітлюють історію Української студентської спілки у 1989–1999 роках[13 - Доній О. Синельников О. Історія УСС мовою документів і фактів (1989–1999). – К. 1999.].

Неодноразово проблема політичного розвитку України у добу перебудови висвітлювалася у загальних працях з вітчизняної історії[14 - Грабовський С. Ставряні С. Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К. 1995; Історія України: нове бачення. У двох томах. – К. 1996; Історія України / Під ред. В. А. Смолія. – К. 1997.]. На нашу думку, найбільш повно та послідовно це вдалося зробити Ю. Алексєєву, С. Кульчицькому та А. Слюсаренку в їхній праці «Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 років)»[15 - Алексєєв Ю. М. Кульчицький С. В. Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр... – К. 2000.]. Загальні аспекти

суспільно-політичних трансформацій в Україні часів горбачовських реформ через призму політології розглядали В. Горбатенко, В. Даниленко, В. Журавський, В. Кремінь, М. Михальченко, Ф. Рудич, Д. Табачник, В. Танчер, В. Ткаченко та ін.[16 - Кремінь В. Г. Табачник Д. В. Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К. 1996; Кремінь В. Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К. 1998; Політичні структури та процеси в сучасній Україні / Під. ред. Ф. М. Рудича. – К. 1995; Журавський В. С. Україна політична: переступити через прірву. – К. 1995; Михальченко М. І. Журавський В. С. Танчер В. В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К. 1997; Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К. 1999; Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр. остання глава радянської історії. – К. Інститут історії України НАН України, 2018.].

Окремі сюжети процесу розгортання суспільно-політичних трансформацій в Україні доби перебудови (зокрема, характерні риси та специфіка модернізаційних процесів; динаміка розвитку суспільної свідомості під впливом демократизації та гласності; розбудова неформальних організацій; формування опозиції; місце і роль нашої республіки у процесі розпаду СРСР тощо), знайшли висвітлення в узагальнюючих працях західних дослідників – Д. Боффа, Н. Верта, А. Жуковського, Т. Кузьо, М. Маля, Д. Марпла, С. Плохія, Р. Сольчаника, О. Субтельного, Е. Уілсона, Г. Харта, Д. Хоскінга та ін.

Проблема модернізації суспільства та специфіки її реалізації у Радянському Союзі знаходиться в центрі уваги російських політологів та істориків, серед яких варто виділити праці О. Барсенкова, В. Баруліна, Н. Беляєвої, В. Васильєва, Ю. Власова, О. Волобуєва, А. Данилова, В. Журавльова, Л. Іоніна, С. Кара-Мурзи, С. Кордонського, О. Криштановської, С. Кулешова, С. Кургиняна, Д. Маслова, В. Мау, А. Міграняна, А. Нещадіна, Р. Піхої, В. Согріна, І. Фроянова, В. Хороса, М. Чешкова, А. Шубіна та ін.

Разом з тим, ще донині вагома значимість та актуальність вивчення проблеми суспільно-політичних трансформацій другої половини 80-х років ХХ ст. для перспектив сучасного вітчизняного державотворення різко контрастують зі ступенем її наукового висвітлення та дослідження. Об'єктивно характеризуючи дійсний стан речей у вітчизняній історіографії, автори колективної узагальнюючої праці «Новітня історія України (1900–2000)», що побачила світ у 2000 р. з прикрістю зазначають: «Період 1985–1991 років в українській історії ще не проаналізовано належним чином... Дослідженням цього цікавого, насиченого

різноманітними і навіть сенсаційними подіями періоду займається обмежене коло науковців»[17 - Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К. 2000. – С. 537.]. Значною мірою ця теза актуальна і нині.

На заваді глибокому комплексному аналізу суспільно-політичних трансформацій доби перебудови, об'єктивному та всебічному висвітленню проблеми, на жаль, стала ціла низка факторів та обставин – тривала відсутність доступу до архівних матеріалів кінця 80-х років ХХ ст., переключення після грудня 1991 р. абсолютної більшості дослідників, які займалися новітньою історією України, на вивчення проблем практичного державотворення; збереження залишків тоталітаризму в історичній свідомості; методологічна слабкість сучасної історичної та політологічної науки; значно сильніший, ніж в інших науках, елемент суб'єктивізму; деформуючий тиск політики на формування історичних та політологічних знань тощо.

Неоднозначно на процесі дослідження суспільно-політичних трансформацій 1985—1991 років відбивається і те, що значна кількість політичних діячів та громадських об'єднань, які заявили про себе у добу перебудови, є й досі активними суб'єктами політичного життя. Такий стан справ, з одного боку, позитивно впливає на поповнення джерельної бази вивчення історії України цього періоду, оскільки спонукає колишніх учасників політичних баталій другої половини 80-х років ХХ ст. до публікації документів, спогадів, зауважень, оцінок (та переоцінок) історичних фактів та явищ, ретроспективних оглядів, які, за будь-яких обставин, зберігають свою цінність. Разом з тим, з іншого боку, оскільки політичні діячі та структури, що вийшли з доби перебудови, відіграють помітну роль у сучасному політикумі і нерідко конфліктують та суперничають між собою у боротьбі за владу, будь-яка оцінка минулого сприймається насторожено, оскільки ними самими та їхніми противниками, як правило, проектується у майбутнє і розглядається виключно як фактор, що зменшує або ж збільшує шанси розширення сфери впливу і може бути використаним у політичній боротьбі.

За цих обставин виникає парадоксальна ситуація, у якій по суті будь-яке оціночне твердження науковця, що виходить за межі невизначеності, буде сприйматися протидіючими політичними силами як кон'юнктурне: або як дискредитація, або ж як панегірик тій чи іншій особі чи політичному угрупованню. Очевидно, комплекс названих факторів зіграв не останню роль у тому, що кількість дослідників та корпус наукової літератури, присвячений добі

перебудови в Україні, значно відстають від цілого сонму науковців та наукових праць з проблем, скажімо, діяльності Центральної Ради, чи визвольних змагань Б. Хмельницького, хоча доленосність суспільних змін та зрушень періоду 1985–1991 років, на нашу думку, нічим не поступається періодам 1917–1921 чи 1648–1657 років. У результаті поза увагою дослідників залишилася ціла низка суспільно-значимих сюжетів, що не отримали належного системного висвітлення. Зокрема, це стосується зародження, становлення та формування всього спектру неформальних організацій; суспільно-політичних настроїв та громадського руху в регіонах; діяльності місцевих рад; специфіки формування національної народної опозиції; джерел та етапів становлення контреліти; релігійного ренесансу; кризи в КПУ; місця і ролі різних політичних сил у серпневих подіях 1991 р. тощо. Аналіз наявної наукової літератури дозволяє дійти висновку, що у вітчизняній історіографії фактично немає жодної наукової праці, яка б давала комплексний аналіз динаміки та наслідків суспільно-політичних змін в Україні у 1985–1991 роках. З огляду на це вважаємо доцільним та необхідним заповнити цю прогалину у відтворенні наукової картини, що віддзеркалює історичний розвиток нашої республіки у другій половині 80-х років ХХ ст.

Це дослідження має на меті вивчити і проаналізувати досвід та уроки суспільно-політичних трансформацій в Україні у добу перебудови. У відповідності з цією метою, автор ставить перед собою такі завдання:

? охарактеризувати причини, суть, характерні риси та особливості феномену перебудови;

? оцінити місце і роль гласності та демократизації у контексті суспільно-політичних перетворень;

? проаналізувати тенденції розвитку основних напрямків національного відродження;

? розкрити ключові моменти процесу зародження та становлення народної опозиції;

? з'ясувати динаміку, основні форми та особливості протистояння офіційної влади та опозиції;

? відобразити хід та наслідки трансформаційних змін у владних структурах;

? виявити та проаналізувати нові тенденції у розвитку громадської думки та суспільної свідомості;

? визначити специфіку, характерні риси та проблеми початкового етапу формування багатопартійної системи;

? узагальнити досвід спроби здійснення системної модернізації суспільства.

Джерельна база роботи органічно включає різноманітні опубліковані матеріали (стенографічні звіти та матеріали з'їздів, пленумів ЦК КПУ, ЦК КПРС, сесій та з'їздів Верховної Ради УРСР, Верховної Ради СРСР, статистичні збірники та довідники, збірники документів, мемуари тощо) та архівні документи.

Характерною рисою дослідження є те, що саме архівні документи громадських об'єднань України – Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), – абсолютна більшість з яких вперше вводиться до наукового обігу, складають його джерельну основу. За тематичною та видовою ознаками їх умовно можна поділити на:

1. Документи партійних структур КПРС та КПУ – директивні (постанови Політбюро та Секретаріату ЦК КПУ, матеріали до виступів та орієнтировки, підготовлені ідеологічним відділом ЦК КПУ, записки та резолюції партійних лідерів); аналітичні (довідки-прогнози про розвиток суспільно-політичних процесів у республіці, матеріали соціологічних досліджень громадської думки, доповідні записки контрольної групи КПК при ЦК КПРС); інформаційні (довідні записки та інформації про хід виконання постанов обкомів партії в ЦК КПУ та ЦК КПУ в ЦК КПРС, про оперативну ситуацію в республіці, стенограми засідань Політбюро ЦК КПУ).

2. Матеріали державних органів та наукових установ (довідні записки та інформації керівників державних структур – Верховної Ради УРСР, КДБ УРСР, прокуратури, міністерств та відомств, місцевих виконкомів тощо; інформації та довідки наукових установ республіки).

3. Листи та заяви трудящих та політичних діячів на адресу ЦК КПУ та ЦК КПРС.

4. Матеріали некомуністичних громадсько-політичних об'єднань (заяви, декларації, листи та телеграми опозиційних організацій та структур, протоколи засідань опозиційних партій, резолюції мітингів, стенограми мітингів та прес-конференцій, тексти виступів представників опозиції під час антирежимних акцій).

Ведучи мову про джерела, варто зробити декілька акцентів. Слова «дослідження» і «розслідування» мають один корінь – «слід». І мене завжди дивував один парадокс: чому розслідування по гарячих слідах – це норма і круто, а наукове дослідження... воно найчастіше починається, коли помирають усі свідки (або хоча б більшість)... коли(чомусь?) зникають чи знищуються важливі документи та докази... а вже тоді... нарешті щось починає вивчатися та аналізуватися, тому що «Велике бачиться на відстані...» Чого тут більше? Боязні діючої (на той час) влади, «щоб не зашкодили її стратегічному курсу»? Чи небажання історика брати на себе хоча дуже умовну, але все ж роль слідчого/судді при живих свідках і зацікавленій у певних результатах владі? Приємно, що усна історія в останній час кардинально змінила ситуацію. Зараз є дивовижна і унікальна можливість не лише уточнити у живих свідків елементи та подробиці якихось процесів та явищ, а й задокументувати ці деталі. Прикладів може бути дуже багато, але найяскравіший – це проект «Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991»[18 - Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991 – <https://oralhistory.org.ua/category/interview-ua/>].

Ці різноманітні за жанром та характером інформації джерела, значна частина яких висвітлює суспільно-політичні процеси в різних регіонах республіки, на нашу думку, дозволяють подолати серйозну ваду попередніх досліджень – «києвоцентризм» (тобто надання виключного пріоритету висвітленню подій у столиці), на яку неодноразово вказували науковці[19 - Див. Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К. 1993. – С. 8; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 рр. – К. 1998. – С. 19.].

Врешті-решт, без належної відповіді ще й донині залишається ціла низка питань, які ведуть свій родовід з парадоксального, суперечливого, але такого доленосного періоду у житті СРСР у цілому та України, зокрема.

У чому полягає глибинна суть «перебудови»? Це невдала спроба модернізації навздогін чи помилка (зрада?) керівництва держави? Які реальні причини

Чорнобильської катастрофи? Чому зазнала краху Комуністична партія, яка майже сімдесят років міцно тримала владу? Як вдалось домовитися організаторам Руху, які мали різні погляди, про об'єднання? Чому лідери союзних республік не знайшли спільної мови стосовно моделі оновленого Союзу? Чому не вдавсь серпневий путч? Чому приватизацію називають «наша дивна революція»? Чим пояснити, що у березні 1991 р. населення України підтримало ідею «оновленого Союзу», а у грудні цього ж року активно і переконливо проголосувало за державну незалежність України? Підписання Біловезької угоди було спонтанним чи спланованим? Чи справді «слов'янська трійка» розпустила/розвалила СРСР? Чи мали юридичне право лідери України, Білорусі та Росії прийняти рішення про припинення існування Радянського Союзу, як «суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності»? Що сталося з Радянським Союзом? Розпад, розвал чи переділ? І врешті-решт Україна стала незалежною закономірно чи випадково?

Питання... питання... питання...

Таємниці... таємниці... таємниці...

Автор, свідомо уникаючи однобічних та необґрунтованих тверджень, безумовно не претендує на вичерпність і всебічність висвітлення проблеми, але щиро сподівається, що його скромний доробок дозволить науковцям бодай частково заповнити «білі плями» новітньої історії України, розкриє нові аспекти відомих сюжетів, надасть імпульсу процесу вивчення політичної історії доби перебудови; дасть змогу діючим політикам, зрозумівши уроки досвіду попередників, уникнути прикрих помилок, обґрунтованіше та оптимальніше визначити тактику і стратегію сучасних суспільно-політичних трансформацій; допоможе пересічному жителю республіки не лише певною мірою зрозуміти основні тенденції нинішнього політичного процесу, а й усвідомити своє місце і роль у суспільно-політичному житті країни, піднятися до розуміння того, що він є громадянином України.

Розділ I

«Революція згори»: поглиблення суспільно-політичної кризи та спроби її подолання (квітень 1985 – літо 1988 років)

1. «Перебудова»: що це було?

Найнебезпечніший момент для поганого режиму – коли він починає реформуватися.

Алексіс Токвіль

Реформа – це щось невизначене, що необхідно зробити, нікому невідомо, яким чином, невідомо коли, і яке ніхто не знає, чим завершиться.

Т. М. Рид

Який дурень придумав оце слово «перебудова»?.

В. Щербицький

На початку 80-х років дедалі помітнішими ставали симптоми та прояви суспільно-політичної кризи в СРСР, що надзвичайного гостро ставило питання про необхідність реформ у всіх сферах суспільного життя. Поява на політичному олімпі М. Горбачова, який після смерті К. Черненка обійняв посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, зародила в масах ілюзорну надію на реальність позитивних зрушень у країні. Характерними рисами іміджу нового партійного лідера були підкреслена демократичність, енергійність, рішучість, бажання і готовність іти на радикальні суспільні зміни, що вигідно контрастувало з інертністю та консерватизмом більшості його попередників. Розпочатий під керівництвом Горбачова процес оновлення одержав назву «перебудова».

Якже з'явився термін «перебудова»? За свідченням екс-голови Верховної Ради СРСР Анатолія Лук'янова, його авторство належить Ю. Андропову, який планував здійснити суспільні зміни у СРСР шляхом Китаю. На думку публіциста Отто Лациса, автором терміну «перебудова» міг бути академік Абел Аганбегян, який писав тексти для виступів М. Горбачова[20 - Горбачев, Михаил. Первый и последний президент Советского Союза. – <https://lenta.ru/lib/14161628/full.htm>; Ольга Вандышева, Лариса Кафтан. Чё же мы такое наперестроили? 20 лет назад Генеральным секретарем ЦК КПСС стал Михаил Горбачев. – Комсомольская правда, 11. 03. 2005]. Втім, авторство авторством, а суть є суттю. У рік 20-річчя

перебудови журнал «Огоньок», дав дуже красномовну відповідь на те, що є сенсом і змістом «перебудови»: «Цей термін не має перекладу на інші мови, та й в російській його точний зміст не зовсім ясний. «Перебудова» – це не модернізація, не реконструкція, не реформування, не перетворення, а одночасно і те, і друге, і третє, причому проводиться незрозуміло яким чином»[21 - Ноу-хау Горбачева. – Огонек, 14. 03. 2005]. Суть і зміст поняття «перебудова» за час реалізації реформ перетерпіли таку складну трансформацію, що навіть у радянсько-французькому політологічному словнику нового мислення, який побачив світ у 1989 р. зазначається: «...серед усіх найбільш поширених сьогодні слів у світі немає, можливо, ні одного іншого з такою невизначеною суттю, з таким же розпливчатим змістом, як «перебудова»[22 - Опыт словаря нового мышления. – М. 1989. – С. 481.].

М. Горбачов

Анатолій Лук'янов. Фото: duma.gov.ru

Ю. Андропов

Для розуміння феномена перебудови необхідно чітко виділити та усвідомити головні передумови її виникнення. Варто підкреслити, що цей процес був глибоко закономірним, а не випадковим: спрацював цілий комплекс факторів, які зробили цю масштабну трансформацію суспільства необхідною і можливою. Перша група факторів (симптоми системної кризи) підштовхувала до радикальних змін у суспільстві, а друга – робила можливими ці зміни, створювала сприятливий ґрунт та атмосферу для суспільних трансформацій.

Які ж фактори робили необхідним початок перебудови у 1985 році?

Міжнародна сфера:

- ? реальна загроза стадіального відставання: у той час, як світ вже вступав, у постіндустріальну стадію розвитку, СРСР ще не пройшов індустріальної;
- ? загострення міжблокового протистояння; ескалація гонки озброєнь, що підживляла економіку та посилювала соціальну напругу у державі;
- ? участь СРСР у безперспективній війні в Афганістані, яка вела до міжнародної ізоляції Радянського Союзу, значних матеріальних, демографічних та моральних втрат.

Політична сфера:

- ? підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудящих у Радах, обмеження їхньої реальної влади, що зумовлювали прогресуюче відчуження народу від владних структур, формування психологічного клімату колективної пасивності, утриманства, абсолютного пріоритету державних інтересів перед особистими;
- ? ігнорування принципу розподілу влад, яке мало наслідком невинуватдану концентрацію влади, зловживання нею, обмеження демократичних засад;
- ? узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою, яка не дозволила створити у владних структурах системи взаємних стримувань та протидіа, що мала гарантувати та забезпечити незалежність кожної з гілок влади від інших, їх взаємний контроль, а також підконтрольність їх народу, суспільству;
- ? максимальне обмеження самостійності суспільних організацій, їх фактичне одержавлення, що блокувало розбудову та розвиток громадянського суспільства;
- ? обмеження гласності та інформованості суспільства, яке не давало змоги громадянам об'єктивно оцінити розвиток суспільних процесів, здійснювати конструктивний діалог з владою, гальмувало гармонійне формування політичної свідомості;

? зміцнення політичного монополізму КПРС, що, незважаючи на збільшення розриву між партією та народом, фактичний застій партійної теоретичної думки, зростання у партії відсотка осіб літнього віку та інші негативні тенденції, посилювало у суспільстві недовіру до влади, потяг до подвійних стандартів та подвійної моралі.

Соціально-економічна сфера:

? затухаючий економічний розвиток, падіння основних економічних показників, що мало наслідком прогресуючу втрату економічних позицій СРСР на міжнародній арені, хронічне відставання від провідних капіталістичних країн за принциповими економічними показниками та серйозне загострення соціально-економічних проблем всередині держави (уповільнення темпів зростання реальних доходів населення; загострення житлової проблеми; падіння рівня охорони здоров'я тощо);

? розростання бюрократичного апарату, яке вело до посилення відомчої роз'єднаності та збільшення ступеня витратності виробництва;

? посилення деформацій структури розташування продуктивних сил, яке зумовлювало ускладнення процесу економічного управління, погіршення екологічної ситуації та певне загострення протиріч між регіонами;

? зростаюче домінування «зрівнялівки» в оплаті праці, що вело до катастрофічної втрати трудящими масами стимулу до праці;

? поглиблення кризи організації праці, яке мало наслідком необґрунтовані фінансові витрати, розбазарювання сировини, нераціональне використання робочої сили тощо;

? катастрофічне старіння основних виробничих фондів, що зумовлювало консервацію рутинного технологічного рівня, а відтак низький рівень продуктивності праці, погіршення якості та конкурентоздатності вітчизняної продукції на світових ринках;

? загострення екологічних проблем, яке призвело до різкого зростання техногенного навантаження на природу та посилення негативних процесів у

демографічній сфері;

? спрощений підхід до вирішення національного питання, який накопичував критичну масу міжетнічних протиріч;

? ускладнення демографічної ситуації, що знаходило свій вияв у процесах депопуляції (зниженні природного приросту), старінні населення, деформованій структурі зайнятості робочої сили, прогресуючому падінні відсотку сільського населення у демографічній структурі тощо.

Духовна сфера:

? встановлення ідеологічного диктату у гуманітарній сфері, який деформував духовний розвиток суспільства, обмежував радянському народу доступ до всього масиву надбань світової культури, стримував його поступальний повноцінний культурний розвиток;

? блокування розвитку релігії, яке було суттєвим порушенням прав людини, визнаних усією світовою спільнотою;

? посилення процесу русифікації, що гальмувало розвиток мов народів СРСР, а відтак суттєво стримувало поступ національних культур та формування національної свідомості.

Якщо перераховані процеси та явища свідчили про нагальну необхідність глибоких суспільних змін в СРСР у середині 80-х років, то цілий комплекс факторів у цей час робив таку трансформацію можливою:

? міжнародна розрядка 70-х років, Гельсінський процес надали імпульсу більш тісним та інтенсивним міждержавним контактам, започаткували обмін ідеями, що виходили за рамки суто технічної інформації і ставили під сумнів базові засади комуністичного будівництва, чим суттєво підривали ідейну монолітність радянського суспільства;

? прихід до влади у Радянському Союзі команди реформаторів на чолі з М. Горбачовим давав потенціальну можливість розпочати реформи «згори», не

чекаючи остаточного визрівання умов для цього процесу «знизу»;

? накопичення суспільством у попередній період певного досвіду здійснення реформ (реформи М. Хрущова, О. Косигіна тощо) озброювало правлячу еліту навиками масштабного суспільного реформування та застерігало від можливих помилок;

? дисидентський рух, який концентрував та організовував опозиційні сили, зберігав прогресивні суспільні ідеали, був потенційним стрижнем широкої народної опозиції, яка в перспективі могла стати своєрідним гарантом незворотності реформаційного курсу, каталізатором радикальних суспільних змін;

О. Косигін. Фото: Yoichi Okamoto, LBJ Library

? наростання в країні невдоволення існуючими порядками, моральна готовність частини суспільства до реформ свідчили, що для глибоких, масштабних трансформацій радянського суспільства є значна соціальна база.

Характеристика основних причин, умов та обставин початку перебудови створює ґрунт для з'ясування суті цього процесу. На жаль, серед істориків, політологів і політиків немає єдиної думки з цього питання. Широкий спектр оцінок та визначень викликаний, очевидно, тим, що вчені вбачають у різних факторах та чинниках (від політичних до моральних) основний першопштовх перебудовних процесів. На сьогоднішній день при характеристиці суті перебудови переважають такі оцінки та підходи:

- Наздоганяюча модернізація системи, об'єктивно обумовлена необхідністю переходу до сучасного індустріального суспільства[23 - Нещадин А. Российское реформирование: общее и особенное // Власть-1997. - № 1. - С. 52-54.].

- Захисна модернізація як відповідь на зовнішній виклик[24 - Мигранян А. М. Россия в поисках идентичности (1985–1995). – М. 1997. – С. 192.].
- Традиційна реформа, що мала на меті «європеїзацію» СРСР шляхом запозичення західних технологій без запровадження (чи з декоративною імітацією) західних громадських інститутів[25 - Грабовський С. Ставряні С. Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К. 1995. – С. 446–447; Грабовський С. Шкляр Л. Від колонії до незалежної держави: початок шляху // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 11.].
- Революція «згори», яка у ході перебудови була зім'ята революцією «знизу»[26 - Кремінь В. Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К. 1998. – С. 145.].
- Стратегічна помилка (зрада) керівництва держави[27 - Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств. – М. 1992. – С. 361–364.].
- Акція (змова), ретельно спланована західними спецслужбами з метою перемоги у змаганні двох систем[28 - Широнин В. Под колпаком контразведки. Тайная подоплека перестройки. – М. 1996. – С. 65—111.].
- «Революція еліт», в основі якої лежав конфлікт у правлячій елітній верстві[29 - Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: в 2 т. – Т. 2. – М. 1996. – С. 610; Деркач А. Веретенников С. Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее. Украина: четыре года пути. – К. 1995. – С. 49–51.].
- «Самотермідоризація» (певний відкат, відступ) як засіб стабілізації суспільства[30 - Бордюгов Г. А. Козлов В. А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества. – М. 1992. – С. 49; Нагорна Л. «Термідор» по-горбачовськи: крах ілюзій // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошеного курсу на реформи): Матеріали науково-теоретичного семінару. – К. 1996. – С. 6–7.].

На нашу думку, жоден з цих підходів самотійно не дозволяє всебічно пояснити суть феномена перебудови, оскільки базується на якомусь одному факторі з політичної, економічної, моральної чи інших сфер. Разом з тим більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість наблизитися до правильної відповіді. Виходячи з цього, можна дати таке комплексне визначення

суті і змісту трансформаційних процесів у СРСР у другій половині 80-х років: «перебудова» – це спроба реформаторської частини радянського керівництва шляхом «революції згори» здійснити наздоганяючу системну модернізацію суспільства, яка була зумовлена, з одного боку, зовнішнім викликом (загрозою поразки у змаганні систем, наростанням реального відставання СРСР від провідних капіталістичних країн за ключовими економічними показниками тощо), з іншого – загостренням внутрішніх проблем у державі (затухаючий економічний розвиток; посилення застійних явищ у політичній сфері; утвердження ідеологічного диктату у культурі, який викликав протидію громадськості; загострення боротьби реформаторської та консервативної течій у керівництві держави та ін...

Світовий досвід переконливо свідчить, що характерними рисами наздоганяючої модернізації є:

? поява нових прогресивних явищ та процесів завдяки силовій модернізації – «революції згори», а не еволюції «знизу»;

? вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень, фрагментарне врахування світового досвіду суспільних трансформацій;

? пріоритетність трансформувannya окремих сфер, напрямів та галузей, яка у перспективі веде до деформацій суспільної структури;

? збереження на тривалий час багатоукладності в економіці, паралельне існування нового, набираючого силу укладу та попередніх укладів, які не досягли піку свого розвитку та цілком не вичерпали свої можливості, що робило можливим контрреформи;

? відсутність, як правило, у моделі наздоганяючої модернізації внутрішніх джерел розвитку (вона могла рухатися вперед по інерції, а потім руйнуватися в міру накопичення внутрішніх протиріч);

? порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціальної напруги у суспільстві[31 - Нещадин А. Российское реформирование: общее и особенное // Власть. – 1997. – № 1. – С. 52-55.].

Принциповою особливістю наздоганяючої модернізації є різке зростання ролі держави, що виявляється у намаганні встановлення державного контролю за всіма сферами суспільного життя, активному втручанні державних структур у хід реформ. Історія свідчить, що реалізація такого сценарію на практиці веде до зростання авторитарності влади, посилення централізму, збільшення ролі чиновництва, бюрократизації управління тощо.

Безумовно, міжнародна обстановка, характер існуючої влади, динаміка та послідовність суспільних перетворень, досвід та уроки попередніх трансформацій суспільства, ментальність народу наклали певний відбиток на перебудовчі процеси другої половини 80-х років, зумовивши їхню специфіку та своєрідність. Неупереджений аналіз суспільно-політичних трансформацій в Україні у квітні 1985 – серпні 1991 років дає можливість дійти висновку, що перебудова у нашій республіці тривалий час розгорталася на основі розроблених у союзному центрі моделей та шаблонів. «Говорити про перебудову, так би мовити, «по-українськи» – підкреслював кореспондентові американського агентства Асошіейтед-Прес (березень 1989 р. лідер КПУ В. Щербицький, – заняття і неконструктивне, і неблагородне. Характер перебудовчих процесів у всіх регіонах країни загальний, тому він обумовлений єдиною теорією і політикою оновлення»[32 - Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 32, спр. 2642 / Інтерв'ю В. Щербицького кореспонденту американського агентства Асошейтед Прес від 29 березня 1989 р. арк. 70.]. (До речі, справжнє ставлення В. Щербицького до перебудови суттєво відрізнялося від сказаного в офіційному інтерв'ю. Відповідаючи в одному з інтерв'ю часів незалежності на питання «Чи вважав Щербицький перебудову і реформи Горбачова тимчасовим явищем?», Л. Кравчук підкреслював: «Безумовно. Безумовно. Однозначно. Він вважав, що це хвороба, яка має пройти. Це була його позиція, і тому... я пам'ятаю такий факт. Я завжди брав участь у підготовці якихось документів... Ну, я написав: дуже важливо, що в партії починається перебудова. І загалом перебудова стає гаслом дня. Зібрались у Щербицького. Він читає те, що написали. Дійшов до цього слова «перебудова», і дивиться на мене, каже: «Який дурень придумав оце слово «перебудова» і де ви його взяли?» Я кажу: «Це Горбачов, Володимир Васильович». Він зніяковів: «Ну, все одно, це слово потрібно замінити». Тобто, розумієте, він настільки не сприймав цього всього, що він не міг навіть з цим словом примиритись. Ось в чому суть»)[33 - Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991, касета 1. – <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>].

Перший секретар ЦК КПУ В. В. Щербицький зустрічає Індіру Ганді. Київ 1982 рік.

Фото: А. Т. Бормотов

Думку про шаблонну/централізовану моделі перебудови підкреслюють і сучасні політологи. Зокрема, В. Литвин зазначає: «Фактично до 24 серпня 1991 р. керівництво країною здійснювалось з Москви, де концентрувався перший ешелон політичної еліти. а її друга лава на рівні республіканського керівництва виступала свого роду ретранслятором рішень центру...» [34 - Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть. - К. 1997. - С. 104.].

Відсутність власної «української» моделі здійснення перебудови, на нашу думку, зумовлена такими факторами:

? Через тотальне одержавлення економіки (загальносоюзні міністерства та відомства розпоряджалися 95 % усієї власності, розташованої в Україні) та панування в економіці принципу незавершеності (майже 80 % усього республіканського виробництва не мало закінченого технологічного циклу) Україна фактично знаходилася в економічній залежності від союзного центру[35 - Див. Мочерний С. Основні причини соціально-економічної кризи в Україні та шляхи її подолання // Економіка України. - 1995. - № 2. - С. 50; Мочерный С. Сущность и структура экономического суверенитета Украины // Экономика Украины. - 1992. - № 11. - С. 7; Пирожков С. Поповкін В. Сучасна економічна кон'юнктура в Україні // Політологічні читання. - 1995. - № 1. - С. 39.].

В. Литвин. Фото: Toms Norde, Valsts kanceleja.

? Централізм, який домінував у партійно-державних структурах, обумовив прерогативу центру на прийняття ключових рішень та жорстку вертикаль управління, що базувалася на принципі «наказ – виконання».

? Серед української номенклатури панував «синдром виконавця», що блокувало ініціативу та активність не тільки формальної еліти, а й широких народних мас.

? Опозиційні сили на початковому етапі перебудови були погано організованими та розпорошеними.

? На міжнародній арені Україна завжди знаходилася у тіні Росії і сприймалась світовим співтовариством виключно як невід'ємна частина СРСР.

У своїй сукупності ці та інші фактори не дозволили створити якісно відмінну, власну, українську модель перебудови.

Помітно вплинув на розвиток суспільно-політичних процесів у СРСР в цілому та Україні, зокрема, фактор «оксамитових революцій» 1989 р. у Східній Європі. В його основі лежали процеси радикальної трансформації політичної системи, становлення нової регіональної ідентичності та зміни зовнішньо-політичного вектору цілої групи країн соціалістичного табору. «Оксамитові революції» 1989 р. зумовили низку глибинних зрушень не лише в архітектоніці стосунків світового співтовариства, а й значною мірою підкорегували динаміку суспільно-політичного розвитку радянських республік. Вплив цих виявів народної активності країн соціалістичної співдружності на ситуацію в Радянському Союзі знайшов своє втілення у різних сферах суспільного життя.

«Оксамитова революція» в Празі

У політичній сфері проголошені в СРСР гасла демократизації та гласності, що мали значний резонанс у країнах Східної Європи, зумовили більшу відкритість у роботі владних структур, примусили номенклатуру бути більш публічною, частково розкрили природу та механізм прийняття політичних рішень. Однак, навіть цього було достатньо для практично обвального процесу десакралізації правлячої комуністичної еліти соціалістичного табору, яка за відсутності підтримки «старшого брата» демонструвала різке зниження функціональності

управлінських структур та ефективності їхніх рішень, а відтак – прогресуюче зростання ступеня неконтрольованості та некерованості державних та суспільних процесів, що не лише деморалізує впливало на радянську партійно-державну номенклатуру та підбадьорювало опозиційні й сили в СРСР, а й гостро ставило під знак запитання функціональні можливості діючої соціалістичної системи.

У економічній сфері «оксамитові революції» 1989 р. гранично прискорили глибоку кризу усієї системи торгово-економічного співробітництва між країнами Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), яка налагоджувалась і удосконалювалась десятиріччями. Наростаючі економічні проблеми з країнами «соціалістичної співдружності» суттєво звузили можливості для маневру та обмежили ресурси команди реформаторів на чолі з Горбачовим у процесі реформування СРСР.

У соціальній сфері підвищення рівня вимог населення східноєвропейських країн у ході розгортання «оксамитових революцій» до розмірів оплати праці, масштабів роздрібних цін, обсягів державної підтримки малозабезпечених громадян тощо практично автоматично переорієнтувало значну частину жителів Радянського Союзу на більш високі життєві стандарти. Це, в свою чергу, зумовило зростання рівня суспільних очікувань, помітно активізувало процес осмислення громадською думкою реального стану та перспектив розвитку діючої у Радянському Союзі політичної системи.

У культурній сфері перегляд, переосмислення та переоцінка на хвилі демократизації донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки; повернення традиційних цінностей національної культури; проникнення та адаптація на національному ґрунті комплексу ідей західної цивілізації на фоні наростаючого розриву слова і діла у політичній практиці владних структур країн соцтабору призвели до поглиблення кризи культури, до втрати нею на якийсь час ролі синтезатора суспільного досвіду, інтегратора суспільних сил та стабілізатора суспільних процесів, що зумовило певну ерозію соціальної мотивації, посилення маргіналізації, збільшило соціальну напругу у східноєвропейському суспільстві. Імпульси цих неоднозначних зрушень у культурній сфері багатоканально і досить швидко досягали меж СРСР, де в свою чергу знаходили ґрунт для сприйняття, розгортання та поглиблення.

У моральній сфері реакція громадської думки, що постійно стверджувала свої позиції у суспільстві, на трансформаційні процеси другої половини 80-х років, зафіксувала невдоволення широких народних мас фантастичним розривом між

задекларованими гаслами та конкретними результатами соціалістичної моделі державного правління. Такий стан справ вів до граничної дискредитації офіційної влади не лише у східноєвропейських державах, а й у самому Радянському Союзі.

«Демонстраційний ефект» «оксамитових революцій» 1989 р. полягав у тому, що по-перше, багаторічна практика соціалістичного будівництва у країнах Східної Європи засвідчила не лише наростаючу невідповідність соціалістичної моделі правління реаліям та вимогам життя, а й граничну незадоволеність нею широких мас населення; по-друге, у ході радикальних змін у країнах співдружності було продемонстровано широкий спектр моделей зміни політичної системи: від неконтрольованих і непрогнозованих дій у Румунії до цілком цивілізованих у Польщі та Чехословаччині; по-третє, опозиційні сили у республіках Радянського Союзу на прикладі своїх східноєвропейських колег отримали зразки програмних вимог та матрицю ефективних організаційних дій.

Важливим аспектом історико-політологічного аналізу процесу перебудови є з'ясування її змісту. Дослідження проблем системної трансформації суспільства, аналіз перехідних процесів та механізмів знаходяться сьогодні в епіцентрі наукових пошуків політологів, істориків, економістів та інших вчених. На думку фахівців, зміст перехідного процесу включає в себе діалектичне подолання суттєвих елементів старого порядку, які втратили свою актуальність, висування нових цілей та ідеалів формування нових специфічних способів їх досягнення. По своїй суті цей процес націлений на творення якісно нової системи чи явища. Структура перехідного процесу, як правило, включає декілька стадій:

? переоцінка існуючого стану суспільства і оцінка змісту і масштабів кризи, яка має системний характер;

? соціальна діагностика, тобто неупереджена об'єктивна характеристика існуючої дійсності, коріння сучасних негараздів у минулому, реальних можливостей і шляхів виходу із кризової ситуації;

? демонтаж старої системи, ліквідація її очевидних невідповідностей досягнутому рівню суспільного розвитку та його тенденціям;

? нове самовизначення системи, висування та обґрунтування шляхів подальшого розвитку[36 - Пригожин А. И. Перестройка: переходные процессы и механизмы. – М. 1990. – С. 55; Данилов А. Н. Переходное общество: проблемы системной

трансформации. – Минск, 1997. – С. 10.]

Характерно, що перераховані стадії перехідного процесу не обов'язково сліднують одна за одною у хронологічній послідовності, нерідко вони розгортаються одночасно, або ж більш пізня за логікою стадія може випереджати більш ранню. Зокрема, демонтаж старої системи в СРСР у середині 80-х років відбувався паралельно з процесом переоцінки існуючого стану суспільства, значно випереджаючи стадію соціальної діагностики, яка повинна була дати відповіді на сакраментальні питання «Хто винуватий?» і «Що робити?»

Для більш чіткого з'ясування суті і змісту перебудови необхідно прослідкувати динаміку суспільної трансформації, визначити основні етапи її розгортання. Звичайно, будь-яка періодизація спрощує реальну картину життя, але одночасно вона дозволяє побачити суспільні процеси та явища більш рельєфними та контрастними, чітко визначити домінуючі тенденції розвитку. Якщо в основу періодизації перебудови покласти суттєві зміни та зрушення, що відбулися в цей час у процесі самоусвідомлення, розстановки та взаємодії політичних сил у суспільстві, то період з квітня 1985 р. по серпень 1991 р. можна поділити на кілька етапів:

I етап (квітень 1985 – січень 1987 років) – визрівання політичного курсу перебудови;

II етап (січень 1987— літо 1988 років) – усвідомлення основних завдань перебудови, формування та розширення її соціальної бази;

III етап (літо 1988 – травень 1989 року) – зміщення центру рушійних сил перебудови зверху вниз;

IV етап (травень 1989 – лютий 1990 року) – розмежування та консолідація полярних політичних сил у суспільстві, їхнє відкрите протистояння;

V етап (лютий – грудень 1990 року) – сповзання політичного керівництва СРСР вправо і радикалізація народних мас;

VI етап (грудень (1990 – серпень 1991 року) – кінець перебудови[37 - Див. Бойко О. Д. Історія України у XX столітті. – Ніжин, 1994. – С. 240–265.]

Варто підкреслити, що хоча перебудовчі процеси в Україні в цілому співпадали з загальносоюзними тенденціями суспільних перетворень, однак вони все ж мали і свої особливості. Це уповільнений темп розвитку; порівняно низький рівень активності населення; тривале збереження при владі старої брежнєвської еліти; відсутність відкритого насилля як засобу вирішення внутрішніх проблем; перетворення Чорнобильської трагедії з екологічного фактора суспільного життя на потужний політичний. Ці особливості виникли під впливом зосередження з 1972 р. у руках В. Щербицького владних важелів; структурних особливостей економіки республіки; стабільності українського товарного ринку; порівняно незначної люмпенізації населення; певного консерватизму, сповільненості, зваженості, що притаманні ментальності українців тощо.

«Перебудова – продовження справи жовтня»

Поштова марка СРСР, 1988

Однак, варто зазначити, що починаючи з моменту утворення Народного руху України та особливо після виборів народних депутатів до Верховної та місцевих рад (березень 1990 р.) ситуація суттєво змінюється. На хід перебудови починають впливати нові політичні фактори, що мали виразне національне забарвлення (активізація набираючих силу рухівських структур, домінування націонал-демократів у місцевих радах західного регіону республіки, утворення парламентської опозиції, поява багатопартійності тощо), які надають суспільним трансформаціям динаміки та специфічних рис.

«Перебудова – це опора на живу творчість мас» Поштова марка СРСР, 1988

2. Прискорення: знову «наздогнати і перегнати»?

Прискорювати течію життя – це далеко не все, що можна з ним зробити.

Махатма Ганді

Все, що взагалі варто робити, варто робити не поспішаючи.

Мей Уест

Запроваджувати нововведення – не означає реформувати.

Едмунд Берк

Трансформація радянського суспільства розпочалася як типова революція «згори» – у квітні 1985 р. на Пленумі ЦК КПРС новим керівництвом на чолі з М. Горбачовим було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Лозунг «прискорення» веде свій родовід від класичної радянської формули, популярної на рубежі 50—60-х років: «Наздогнати і перегнати», яка в свою чергу сягає доби перших п'ятирічок, часу становлення командної системи. З огляду на це, певною мірою закономірно, що на початковому етапі запропонована концепція перетворень радше натякала на необхідність та доцільність радикальних змін у суспільстві, ніж пропонувала його негайне оновлення революційним шляхом.

У своєму виступі Генсек лише абстрактно сформулював стратегічну мету: «досягнення нового якісного стану суспільства, до того ж у самому широкому розумінні слова»[38 - Горбачов М. С. О созыве очередного XXVII съезда КПСС и задачах, связанных с его подготовкой и проведением: Доклад на Пленуме ЦК КПСС 23 апреля 1985 года // М. С. Горбачов. Избранные речи и статьи. – М. 1985. – С. 9.]. Однак при реалізації поставленого завдання радянське керівництво зовсім не поспішало враховувати та використовувати досвід і здобутки західної цивілізації, воно планувало діяти традиційними, неодноразово апробованими засобами та методами. Ключовими елементами курсу прискорення було визначено інтенсифікацію економіки, прискорення науково-технічного прогресу, перебудову управління та планування, удосконалення структурної та інвестиційної політики, підвищення організованості та дисципліни, покращення стилю діяльності, обґрунтовані кадрові зміни (варто підкреслити, що поширений в подальшому термін «перебудова» вживався у квітневій доповіді виключно у вузькому розумінні слова – лише в контексті покращення управління

господарчим механізмом). Комплекс перетворень на початковому етапі трансформації суспільства не був системним і стосувався перш за все економіки, його суть полягала в удосконаленні реально існуючих процесів, у виправленні окремих деформацій соціалізму, у більш повній реалізації його потенційних можливостей.

Аналізуючи кадрові зміни у Політбюро та ключові ідеї виступу М. Горбачова на квітневому Пленумі ЦК КПРС 1985 р. А. Черняев, який на той момент працював заступником завідувача міжнародного відділу ЦК КПРС, відверто зазначає: «Не думаю, що у Горбачова вже склалася більш – менш ясна концепція – як він буде виводити країну на рівень світових стандартів. Окреслюються лише окремі ознаки методології, зокрема, порядок, договірна дисципліна, досить чутлива децентралізація управління і планування (яка обмежуватиметься лише стратегією). Зараз він проводить розчистку і розстановку, схильний і до справжньої чистки партії (до якої відкрито закликав Шеварднадзе). Він розхитує сформовані за Брежнева догми, умовності, пута парадності, бюрократичної інертності, чванства... ламає норми монархічної реставрації, які принесли стільки шкоди економіці і моралі за Брежнева і почали було відроджуватися за Черненко»[39 - Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991 годы / А. Черняев. – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 623.].

На старті перебудови у поглядах і діях реформаторів переважав дещо спрощений підхід до змін у суспільстві. З часом це визнав і сам М. Горбачов. «Справа перебудови виявилася більш важкою, ніж уявлялось на початку, – писав він у 1987 р. – ...Якби у квітні 1985 р. нам сказали: через два роки у вас буде ось це і ось це, тобто те, що відбувається сьогодні у житті, ми вважали б, що це неприйнятне»[40 - Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К. 1987. – С. 5, 63.]. Отже, якісно нове розуміння процесу трансформації суспільства прийшло пізніше, а на початковому її етапі реформування відбувалося у жорстких рамках командної системи.

Л. И. Брежнев

Фото: Ulrich Kohls

К. У. Черненко

В Україні процес перебудови розпочинався важко. Після того, як ЦК КПУ старанно проретранслявав на республіку вказівки центру типу «посилити відповідальність керівних кадрів за удосконалення стилю роботи, вчити їх колективним методам керівництва, вмінню правильно поєднувати єдиноначальність з широкою участю трудящих в управлінні виробництвом» ситуація не покращилася[41 - ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1255 / Постанова Секретаріату ЦК КПУ «Про організацію в республіці роботи у зв'язку з постановою ЦК КПРС від 20 червня 1985 р. «Про роботу партійної, профспілкової та комсомольської організацій, адміністрації Мінського автозаводу виробничого об'єднання «БелавтоМАЗ» по виконанню Закону СРСР «Про трудові колективи» 31 липня 1985 р. арк. 23.]. Вся вертикаль управління, починаючи з міністерств і закінчуючи керівниками трудових колективів, не поспішала перебудовуватися. Майже через півтора року після проголошення курсу на прискорення на засіданні Політбюро ЦК КПУ партійні лідери змушені були констатувати: «Перебудова йде повільно... суттєвих змін у стилі роботи поки що не відбулось». Особливу тривогу викликало те, «що штаби галузей, міністерства не змінили ні свого стилю, ні методів і продовжують працювати так як працювали». Гостро критикувалося республіканське міністерство чорної металургії: «Як і колись, у міністерстві кабінетний, паперово-бюрократичний стиль, створюється видимість активної роботи, а фактично суєта, абсолютна відсутність діловитості, конкретності та системності в роботі»[42 - Там же, спр. 1429 / Стенограма засідання Політбюро ЦК КПУ від 14 жовтня 1986 р. арк. 10, 23, 27.].

Не кращою була ситуація і у нижній частині піраміди управління. Ось як характеризується у партійних документах ситуація у низових управлінських ланках Черкаської області (картина теж типова для усієї республіки): «Частина керівних кадрів, ідеологічних активістів глибоко не усвідомила суті новаторського курсу партії на прискорення, шляхів його здійснення... Часом за перебудову видається наведення елементарного порядку в трудових колективах... Словесні декларації та заяви про необхідність перебудови... не завжди підкріплюються конкретними справами»[43 - ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1338 / Постанова Політбюро ЦК КПУ «Про здійснення Черкаським обкомом партії рішень XXVII з'їзду КПРС про перебудову масово-політичної роботи, зміцнення її зв'язку з життям» від 24 вересня 1986 р. арк. 21, 24-25.]. Така ситуація не

випадкова, адже у цей час кадрова політика КПУ фактично не виходила за рамки косметичних змін: з квітня 1985 р. по жовтень 1986 р. було звільнено лише 118 партійних, радянських, господарських керівників номенклатури ЦК, які не впоралися з роботою, або ж скомпрометували себе, крім того, до партійної відповідальності було притягнуто 388 керівників[44 - Там же, спр. 1429 / Стенограма засідання Політбюро ЦК КПУ від 14 жовтня 1986 р. арк. 10.]. Отже, реформаційний курс М. Горбачова на початковому етапі сприймався на місцях як чергова кампанія наведення елементарного порядку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни, підвищення відповідальності кадрів. У цей час керівники на всіх рівнях не стільки перебудовувалися, скільки імітували участь у реформах, вичікуючи, коли згори пролунає команда: «Досить».

Э. А. Шеварднадзе

Фото: Helene C. Stikkel

Варто підкреслити, що дисципліна – один з ключових факторів, що забезпечує життєдіяльність та функціональні можливості командної системи, з огляду на це, навіть незначне її посилення дало певний ефект. За 1985/86 років темпи приросту промислової продукції України становили 4,3 % і перевищували середньорічні показники одинадцятої п'ятирічки, які становили лише 3,5 %. Тобто після невпинного зниження відсотка середньорічного приросту, яке почалося ще на початку 60-х років, він вперше почав зростати. Ще більший прогрес намітився у сільському господарстві республіки: якщо в 1981–1985 роках середньорічний приріст основних показників цієї галузі становив лише 0,5 %, то у 1985—86 роках – 3,5 %[45 - Народне господарство Української РСР у 1987 році: Статистичний щорічник. – К. 1988. – С. 8.]. Тенденція до зростання економічних показників була загальносоюзною і зміцнювала у керівництва утопічні надії на швидке поліпшення життя традиційними командними методами.

Особливо яскраво віра ініціаторів перебудови у старі силові підходи до вирішення суспільних проблем виявилася у ході антиалкогольної кампанії, яка розпочалась з червня 1985 р. після виходу у світ постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про боротьбу з алкоголізмом та його негативними наслідками.

Проблема пияцтва в СРСР обговорювалася на засіданні Політбюро ЦК КПРС ще на початку квітня 1985 р. Саме тоді доповідач М. Соломенцев навів сумну статистику: 9 млн осіб у стані сп'яніння щорічно підбирають на вулицях, 1,5 млн знаходиться на примусовому лікуванні. Жінки складають більше третини п'яниць і алкоголіків, а молодь – половину. У той час, як в царській Росії жінок-п'яниць майже не було, а молоді й зовсім. За споживанням алкоголю на душу населення СРСР перевершив дореволюційну Росію в два з половиною рази... Наслідком такої ситуації були 30 млрд на рік прямих збитків, а якщо врахувати і непрямі втрати – всі 80 млрд (лише обслуговуючий персонал медвितверезників нараховував у той час 75 тис. осіб). У ході обговорення М. Горбачов акцентував, що мова йде не тільки про головну соціальну проблему теперішнього часу, а про біологічний стан народу, про його генетичне майбутнє. «І якщо ми цієї проблеми не вирішимо, ні про який комунізм не може бути й мови... А коли перший заступник міністра фінансів СРСР В. Деменцов спробував «попросити», щоб не відразу скасовували горілчані статті доходу, мовляв, важко буде залатати дірку у бюджеті, Михайло Сергійович його різко обірвав: «В комунізм на горілці хочеш в'їхати!»[46 - Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991 годы / А. Черняев. – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 617–618.]

На перших порах боротьба з зеленим змієм дала певні позитивні результати. Зокрема, у 1985 р. у промисловості України в середньому на одного пересічного робітника втрати робочого часу зменшились на 6 %, а прогулів – на 20 %, кількість злочинів на ґрунті пияцтва зменшилась на 21,5 %[47 - ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1476 / Доповідна записка «Про хід виконання постанов ЦК КПРС і ЦК Компартії України з питань зміцнення трудової дисципліни, подолання пияцтва та алкоголізму від 19 грудня 1986 р. арк. 32.]. Однак, ці позитивні зрушення не йдуть ні у які порівняння з тими негативними економічними, соціальними та політичними наслідками, які спричинила ця непродумана волюнтаристська кампанія.

Реалізація шляхом адміністративно-заборонних заходів благородної ідеї тверезого життя дорого коштувала економіці України: її бюджет не дорухувався більш як 10 млрд крб, у роздрібному товарообігу утворилась «дірка» в 13 млрд крб Безумовно, не все вимірюється грошима, але різкі адміністративні дії, направлені проти алкоголізму (лише протягом червня-грудня 1985 р. в Україні кількість магазинів, що продавали спиртні напої, скоротилась на 45 %) викликали буквально катастрофу у соціальній сфері – вже у 1988 р. кількість тільки зареєстрованих наркоманів у республіці становила 30,5 тис. осіб, а з 1982 р. по 1989 р. їх число зросло у 4,2 рази[48 - Там же, спр. 1650 / Інформація «Про хід виконання постанов ЦК КПРС та ЦК КПУ з питань подальшого посилення

боротьби з наркоманією» від 11 березня 1988 р. арк. 8; Масол В. Упущеный шанс. – К. 1993. – С. 25, 26.]. Не слід забувати, що непродумана антиалкогольна кампанія мала і досить серйозні політичні наслідки, адже її реалізація обумовила не лише глухе невдоволення серед прибічників зеленого змія, а й фактично поставила під сумнів правильність обраного стратегічного курсу, викликала цілком реальну тривогу суспільства за долю всього комплексу реформ.

Спробою вирішити економічні проблеми силовими методами стало функціонування служби державних інспекторів, що займалась наглядом за якістю продукції і була утворена на підставі Закону про держприймання (весна 1986 р.). Починаючи з 1987 р. системою держприймання охоплено понад 300 промислових підприємств та об'єднань республіки. Однак, ця галаслива кампанія була малоефективною. З одного боку, вона відволікала і без того дефіцитні кадри та фінанси (тільки в Україні для роботи в системі держприймання було задіяно більш як 11 тисяч висококваліфікованих спеціалістів-виробничників з річним фондом зарплати близько 52 млн крб). З іншого боку, результат держприймання був прямо протилежним очікуваному – питома вага продукції вищої категорії якості у загальному обсязі виробництва не тільки не зросла, а навпаки знизилася – з 15,8 % у 1987 р. до 13,9 % – у 1989 р. Крім того, не зменшилися і штрафи за випуск неякісної продукції, а витрати на передторговий ремонт зросли більш як у два рази[49 - Масол В. Упущеный шанс. – К. 1993. – С. 28.].

Тверезість – норма життя.

Поштова марка СРСР, 1985

Черговий провал реформаторів згодом змушений був визнати і сам М. Горбачов: «Держприймання вже через три роки «наказало довго жити», це був ще один зрозумілий сигнал того, що вирішення проблеми не в адміністративно-організаційних заходах, а в перебудові економічного механізму»[50 - Горбачов М. Жизнь и реформы. – Кн. 1. – М. 1995. – С. 344.].

На жаль, закінчилась невдачею і чи не єдина спроба реформаторів на початковому етапі перебудови вийти за межі командних структур та командного мислення, яка знайшла свій вияв у стимулюванні розвитку кооперативного руху. Прийнятий у листопаді 1986 р. Закон Верховної Ради СРСР про індивідуальну трудову діяльність мав на меті розкріпачення особистої ініціативи виробника, створення в економіці конкурентного середовища, що сприяло б зростанню кількісних та якісних економічних показників. Після цього рішення кооперативи почали рости як гриби після дощу. Якщо в травні 1986 р. в Україні нараховувалося лише 400 кооперативів, то на початок 1989 р. їх було зареєстровано вже 24 319, у яких працювало 254 тис. осіб. Більше всього кооперативів діяло у Донецькій, Одеській, Кримській, Львівській та Харківській областях[51 - ЦДАГОУ, спр. 2577 / Інформація «Про структуру партійних організацій та розстановку комуністів у кооперативах республіки» від 24 січня 1989 р. арк. 11; Там же – ф. 1, оп. 11, спр. 1382 / Інформація про хід виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи з посилення боротьби з нетрудовими доходами» від 15 травня 1986 р. арк. 6; Там же. – ф. 1, оп. 32, спр. 2577 / Доповідна записка «Про стан розвитку кооперативного руху в Українській РСР» від 5 січня 1989 р. арк. 4.]

Проте, розрахунки реформаторів на те, що кооперативний рух надасть слабійчій економіці потужного імпульсу, не виправдалися. Кооперативи так і не стали у добу перебудови реальними конкурентами державному виробничому сектору, не зіграли вони і помітної ролі у насиченні ринку товарами народного споживання. Це пояснюється тим, що новостворені кооперативні об'єднання зосередили діяльність переважно у торгово-посередницькій сфері та орієнтувались перш за все на створення та примноження капіталу. Свою негативну роль відіграла і не завжди продумана кампанія боротьби з нетрудовими доходами, яка певною мірою підштовхнула кооперативи до формування структур тіньової економіки. Варто зазначити, що партія, навіть давши офіційний дозвіл на розгортання приватної ініціативи, зовсім не бажала втрачати політичний контроль за розгортанням цього процесу. У січні 1989 р. коли кооперативний рух став масовим, В. Щербицький поставив перед працівниками партапарату питання: «Як ідуть справи зі створенням і роботою партгруп та парторганізацій кооперативів?»[52 - Там же, спр. 2577 / Записка В. Щербицького від 5 січня 1989 р. арк. 1, 2.]. І отримав відповідь, яка його не дуже вдовольнила – у кооперативах утворено 73 первинних, 37 цехових парторганізацій та 115 партгруп, комуністи очолюють 14,3 % кооперативів[53 - Там же / Інформація «Про структуру партійних організацій.». арк. 11.]

Розрахунки реформаторів на те, що кооперативний рух надасть слабкічій економіці потужного імпульсу, не виправдалися.

Уповільненість перебудови, пробуксовування реформ, перші симптоми вповзання в кризу (на початку 1987 р. рівень промислового виробництва СРСР порівняно з груднем 1986 р. впав на 6 %) дедалі більше підштовхували команду Горбачова до більш радикальних дій. Започаткована у червні 1987 р. на Пленумі ЦК КПРС економічна реформа мала на меті перейти від домінування адміністративних методів управління господарством до застосування переважно економічних. Цьому переходу мали сприяти два принципових кроки: докорінна організаційна перебудова системи централізованого управління, перенесення уваги центру з оперативних на стратегічні рішення, а також різке розширення меж самостійності підприємств (об'єднань), переведення їх на повний госпрозрахунок та самофінансування.

Варто підкреслити, що проголошена реформа визріла вже давно. Ще на початку перебудови, у серпні 1985 р. вчені Інституту економіки АН УРСР вказували на больові точки пануючої економічної системи: «У 1975 р. діяло 59 союзно-республіканських та республіканських міністерств та відомств Української РСР, а в 1983 р. їх загальна кількість досягла 71... Подрібнення міністерств пов'язане з тим, що вони продовжують виконувати значний обсяг функцій оперативного управління підприємствами та об'єднаннями. Майже кожне міністерство вузькопрофільне. Все це заважає вирішенню крупних міжгалузевих проблем, посилює відомчість, веде до збільшення різного роду узгоджень, відповідно, і уповільнення темпів прийняття рішень»[54 - ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1134 / Пропозиції з удосконалення управління народним господарством Інституту економіки АН УРСР від 14 серпня 1985 р. арк. 109.].

З метою спрощення, здешевлення державного апарату і підвищення його мобільності та ефективності була проведена масштабна акція по його скороченню. В результаті на початок 1989 р. кількість союзно-республіканських та республіканських міністерств та відомств в Україні зменшилась з 55 до 46. Було ліквідовано 449 з 954 самостійних управлінь та відділів апарату міністерств та відомств. Чисельність центрального апарату знизилася до 10 248 осіб. Помітні скорочення відбулися і на місцях. Апарат органів управління обласної та районної ланки зменшився на 25,2 тис. чоловік, в тому числі на обласному рівні на 32,4 %, а на міському та районному – на 13,7 %[55 - Там же, оп. 32, спр. 2642 / Інформація про проведену роботу по виконанню постанови ЦК КПРС «Про генеральну схему управління народним господарством Української РСР» від

28 січня 1989 р. арк. 52-54.].

На жаль, у ході розгортання цієї реформи дедалі більше починали даватися ознаки її суттєві недоліки, загострюватись протиріччя політичного характеру. По-перше, ратуючи за демократизацію управління, ЦК КПРС утримував монополію на прийняття усіх принципових рішень стосовно цієї реформи, фактично усунувши Раду Міністрів СРСР від процесу реформування державного апарату. По-друге, реорганізація органів управління здійснювалась за одним і тим же шаблоном, викроеним у Москві, без урахування регіональної специфіки: відсоток скорочень був однаковим як для всіх республік, так і для всієї вертикалі влади від обласного до міського рівня. По-третє, реформаторський Центр зовсім не рахувався з інтересами республік. Згадуючи ті часи, В. Масол зазначає: «Почалось «викручування рук», ніякі заперечення і докази республік не сприймалися. Незважаючи на наші категоричні заперечення, в Україні було ліквідовано республіканські органи, які відали чорною металургією, вугільною промисловістю, геологією, у безпосереднє підпорядкування союзних органів передана цементна промисловість»[56 - Масол В. Упущеный шанс. – К. 1993. – С. 30.]. Отже, парадоксально, але факт: демократизація управління здійснювалась старими командними методами, що різко знижувало ефект реформи, дедалі більше посилювало напругу у стосунках між союзним центром та республіками.

Не виправдали себе і надії надати соціалізму друге дихання шляхом застосування у рамках радянської економіки таких ринкових категорій як самофінансування, самоокупність та самоуправління. Це пояснюється тим, що вже у задумі реформа була половинчатою – вона не зачіпала основ командної системи; не планувала реформування матеріального постачання; не ставила у практичну площину розбудову ринкової інфраструктури – банків, товарно-сировинних бірж тощо. Такий характер реформи зумовлював розбалансування в економіці, наростання деформацій та диспропорцій. Зокрема, темпи зростання продуктивності праці значно відставали від темпів збільшення заробітної плати. Якщо у 1987 р. на один відсоток зростання продуктивності праці у промисловості України припадало майже 0,5 % приросту заробітної плати, то у 1988 р. -1,5 %, а у 1989 р. – 2,2 %[57 - Бойко О. Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К. 1999. – С. 477.]. У результаті у радянській економіці з часом накопився цілий клубок протиріч та негативних тенденцій, які свідчили про глибоку економічну кризу командної системи.

Під тиском обставин поступово відбувається суттєва переоцінка цінностей, зміна орієнтирів та підходів до вирішення суспільних проблем, центр ваги у

реформаційному процесі дедалі більше починає зміщуватися з економічної сфери у політичну. Важливою віхою на дорозі прозріння став XXVII з'їзд КПРС (лютий 1986 р.), що прийняв «нову редакцію» програми партії, з якої було усунуто завдання побудови основ комунізму до 1980 р. і водночас проголошено курс на удосконалення соціалізму. Крім того, на цьому партійному форумі М. Горбачов висунув два принципово важливих для подальшого розвитку суспільства гасла: «широка демократія» і «гласність». Втім, на той час у радянському суспільстві практично на всіх рівнях домінували старі підходи та кліше до партійних рішень. Саме тому на засіданні Політбюро ЦК КПРС 24 квітня 1986 р. М. Горбачов змушений був з боєм констатувати невтішні результати обговорення в партії підсумків XXVII з'їзду КПРС: «Говорильня. Кажуть «взагалі», а не про те, що у себе відбувається і що треба робити. І всі чекають вказівок зверху. Інерція – найнебезпечніша зараз річ. Йдуть папери, папери, завалили паперами...»[58 - Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991 годы / А. Черняев. – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 680.]. У другій половині 1986 р. думка реформаторів енергійно шукає виходу з глухих кутів консерватизму. Відчуваючи гострий дефіцит допомоги «знизу», Генсек вже в липні цього року поглиблює, розширює та радикалізує концепцію перебудови: «Перебудова – емке слово. Я б поставив знак рівності між словами – перебудова і революція. Наші перетворення, реформи, намічені у рішеннях квітневого Пленуму Центрального Комітету партії та XXVII з'їзду КПРС, – це справжня революція у всій системі відносин у суспільстві»[59 - Горбачов М. Перестройка неотложна, она касается всех и во всем: Сборник материалов о поездке М. С. Горбачова на Дальний Восток 25–31 июля 1986 года. – М. 1986. – С. 36.]. Так з'явилась формула перебудови як соціальної революції. Деякі сучасні історики схильні вбачати у цих словах лише «риторичний прийом», який зовсім не свідчив про перехід Горбачова з лав реформаторів до лав революціонерів[60 - Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса (1964–1994 гг... – М. 1996. – С. 140.]. У подальшому ж сам ексреформатор стверджував: «По своему внутреннему змісту перебудова, звичайно, була революцією. Але по формі це був еволюційний процес, реформаторський процес»[61 - Горбачов М. С. Размышления о прошлом и будущем. – М. 1998. – С. 66.]. У зв'язку з цим один з ідеологів реформ, В. Медведев, зазначав, що проголошений згори лозунг революції мав обмежений характер, оскільки віддзеркалював «скоріше глибину і масштабність намічених перетворень, а не спосіб їх здійснення»[62 - Медведев В. Прозрение, миф или предательство? К вопросу об идеологии перестройки. – М. 1998. – С. 318.]. Однак, народ, як показали подальші події, зрозумів це гасло у всій його повноті.

Отже, в основі курсу прискорення лежала ідея удосконалення існуючої моделі соціалізму, виправлення окремих її деформацій, у ході його реалізації

здебільшого активно використовувалися традиційні командні методи. Проте час показав нагальну необхідність радикальної системної модернізації, та нових підходів до визначення стратегії та тактики реформ, що врешті-решт і зумовило появу формули перебудови як соціальної революції.

Я б поставив знак рівності між словами – перебудова і революція.

3. Чорнобильська катастрофа: детонатор розпаду

У лоні великих катастроф зріє палке бажання жити.

Альбер Камю

Горе – вчитель мудрих.

Джордж Гордон Байрон

Лихо подібно ковальському молоту: руйнуючи, куде.

Крістіан Нестел Боуві

Першим серйозним випробуванням проголошених лозунгів стала аварія на Чорнобильській АЕС, яка скоїлась в ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. і лише в міру з'ясування її масштабів і наслідків почала усвідомлюватися людством як планетарна катастрофа. Нічний кодовий сигнал, що пішов зі станції до Москви звучав більш ніж тривожно: «Один, два, три, чотири». Ці цифри означали усі види небезпеки: ядерну, радіаційну, пожежну, вибухову. В результаті аварії відбулось масштабне забруднення біосфери Землі, в епіцентрі якого опинилась Україна, Білорусія та частина Росії; тисячі людей стали жертвами радіоактивного опромінення; на карті нашої республіки з'явилась 30-кілометрова «зона відчуження»; розпочалась масова міграція населення із радіаційно-забруднених місцевостей у відносно чисті райони держави.

Чому ж Чорнобильська трагедія стала можливою? У чому криються глибинні корені й підгрунтя аварії? Очевидно не варто шукати однієї, ключової першопричини. Тут спрацював цілий комплекс факторів, процесів та обставин, які, резонансно накладаючись один на одного, і спричинили цю трагічну катастрофу. Саме у цьому контексті і слід розглядати слова генерал-майора у відставці Ю. Петрова, який під час ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС був керівником першої оперативно-слідчої групи КДБ УРСР: «Ретроспективний аналіз обставин, що передували аварії, дозволяє стверджувати, що вона стала закономірним результатом складного й тривалого причинно-наслідкового ланцюгу подій»[63 - Петров Ю. За паролем «Блискавка» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 412.].

Які ж причини Чорнобильської катастрофи?

1 Непрогнозована дія «людського фактору», недостатній рівень професійності та помилки персоналу. На початковому етапі розслідування аварії на ЧАЕС головною причиною аварії офіційно було названо некомпетентність персоналу, якому того дня було доручене проведення технічного експерименту. 25 квітня 1986 року мала відбутись запланована зупинка 4-го енергоблоку для технічного обслуговування. Цю можливість вирішили використати для проведення досліджень, зокрема, перевірити роботу реактора у випадку втрати зовнішнього електропостачання. Як потім з'ясувалося, цей експеримент не був погоджений у встановленому порядку та підготований у неналежний спосіб. 26 квітня 1986 р. о 1:23 на Чорнобильській АЕС стався вибух. Справа у тому, що для запланованих працівниками дій потрібна була потужність в 700 МВт, проте перед початком дослідження вона впала до 30 МВт. Оператор спробував відновити потужність і почав експеримент в 1:23:04 при нижче планованого показника в 200 МВт. Через кілька секунд потужність реактора почала зростати, і в 1:23:40 оператор натиснув кнопку аварійного захисту. Після того, як було натиснуто цю кнопку, відбулося ще два вибухи, які практично повністю зруйнували весь енергоблок. За цих обставин саме оператори, які в той час були за пультом в Чорнобильській АС, і були визнані винними в цій катастрофі та пізніше засуджені[64 - Чорнобильська катастрофа: жахливі факти, причини і наслідки. – <https://znaj.ua/society/228871-chornobilska-katastrofa-zahliviv-fakti-prichini-i-naslidki>]. Так «людський фактор» став офіційною причиною аварії. Спрацювала формула: «хто натиснув кнопку – той і винний».

Доповідаючи у червні 1986 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС голова Урядової комісії з розслідування причин аварії на ЧАЕС Б. Щербина саме у цьому ключі чітко розставив акценти, які на тривалий час стали основними у радянських ЗМІ та пропаганді: «Аварія сталася в результаті грубих порушень експлуатаційним персоналом Технічного регламенту і в зв'язку з серйозними недоліками конструкції реактора. Але ці причини нерівнозначні. Вихідною подією аварії Комісія вважає помилки експлуатаційного персоналу»[65 - Цит. за: Карпан, Н. В. Чернобыль. Месть мирного атома: Ист. обзор процесса развития атомной науки и техники / Н. В. Карпан Ч. 1. – К. ЧП «Кантри Лайф», 2005. – С. 400.].

Четвертий блок ЧАЕС

Фото: en.wikipedia.org

Однак, розслідуючи квітневі події на АЕС по гарячих слідах, співробітники КДБ бачили першопричину катастрофи не лише у «людському факторі», а у поєднанні дій персоналу з фактичною відсутністю захисних систем безпеки реакторної установки, які могли б запобігти аварійній ситуації у разі порушень регламенту експлуатації: «У процесі підготовки і проведення випробувань турбогенератора... персонал відключив ряд технічних засобів захисту і порушив найважливіші положення регламенту експлуатації у частині безпечного ведення технологічного процесу. Основним мотивом у поведінці персоналу було прагнення швидше закінчити випробування. Розробники реакторної установки не передбачили створення захисних систем безпеки, здатних запобігти аварії при наборі навмисних відключень технічних засобів захисту і порушень регламенту експлуатації, оскільки вважали таке поєднання подій неможливим. Таким чином, першопричиною аварії стало вкрай малоімовірне поєднання порушень порядку і регламенту експлуатації, допущених персоналом енергоблоку»[66 - Перелік відомостей про аварію на ЧАЕС та її наслідки, які можуть бути використані під час переговорів з іноземними спеціалістами від 27 березня 1987 р. // Чорнобильське дос'є КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. – К. 2019. – С. 163.].

Втім, на тому етапі офіційно перемогла комфортна для влади версія – у всьому винним є персонал ЧАЕС. Інтегрально визначення «людського фактора» як основної причини аварії на ЧАЕС сформульоване у доповіді радянської делегації на раді експертів МАГАТЕ у м. Відні (серпень 1986 р., де було офіційно заявлено, що «першопричиною аварії стало вкрай мало ймовірне поєднання порушень порядку і режиму експлуатації, допущених персоналом блоку» (звертаємо увагу на те, що це формулювання майже дослівно повторює текст з доповідної записки КДБ). Після проголошення цієї доповіді викладена у ній версія виняткової винуватості персоналу у катастрофі стала офіційною концепцією СРСР, а всі попередні дослідження, акти, доповіді (навіть Доповідь Урядової комісії стосовно аварії на ЧАЕС), що суперечили даній версії, були засекречені і приховані навіть від фахівців»[67 - Карпан, Н. В. Чернобыль. Месть мирного атома: Ист. обзор процесса развития атомной науки и техники / Н. В. Карпан Ч. 1. – К. ЧП «Кантри Лайф», 2005. – С. 324.]

Варто підкреслити, що висування людського фактора як основної причини аварії не спонтанне і не випадкове. Таке трактування подій виконувало кілька функцій: а) воно мало на меті (бодай частково, але максимально швидко) заспокоїти громадськість СРСР та світу стосовно технічної сторони безпеки ядерної енергетики (мовляв, у системі «машина-людина» слабкою ланкою виявилася саме остання, що і стало причиною аварії); б) було спробою вивести з-під удару авторитет радянської науки; в) стало намаганням зберегти престиж СРСР на міжнародній арені; г) могло слугувати навіть аргументом у переговорах стосовно ядерного роззброєння (зокрема, КДБ у секретних інструкціях рекомендувало у неофіційних бесідах з іноземцями при обговоренні причин аварії на Чорнобильській АЕС «насамперед звернути увагу на людський фактор; вказати, що ускладнення різних технологічних, технічних або соціальних систем неминуче веде до збільшення ступеня ризику можливих аварій. Найбільшою мірою це стосується військових систем із застосуванням ракетно-ядерних пристроїв, контроль [над] якими дедалі більшою мірою людина передоручає далеко не досконалим приладам і машинам. Саме таке мислення радянських людей спонукає їх висувати ідеї про необхідність відмови від гонки озброєнь і мілітаризації космосу»[68 - Довідка 3 відділу 6 Управління КДБ УРСР про зміст неофіційних бесід з іноземцями стосовно Чорнобильської катастрофи від 29 березня 1987 р. // Чорнобильське дос'є КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. – К. 2019. – С. 157-170.]

Але є ще одна досить цікава версія пояснення, «м'яко кажучи» специфічної поведінки персоналу АЕС у момент катастрофи. Колишній заступник директора

Чорнобильської АЕС, який прийшов на цю посаду в 1986 р. після аварії і пропрацював на ліквідації до 1988 р. О. Коваленко так відновлює картину подій 26 квітня 1986 р. «Під час цих випробувань потужність реактора впала значно нижче, ніж було необхідно за програмою. Персонал був зобов'язаний їх припинити і заглушити реактор. Але замість цього вони стали намагатися за всяку ціну підняти потужність реактора до запланованої програмою експерименту. Персонал станції 12 разів порушив інструкцію по експлуатації реактора!! Вручну вирубали п'ять систем аварійного захисту!!! І весь цей час станція працювала з відключеною системою аварійного охолодження. Що і хто змусив персонал це зробити, досі незрозуміло...»[69 - Бывший замдиректора ЧАЭС: мы стали делать такие АЭС из-за Аркадия Райкина. – [https://www. interfax. ru/world/505124](https://www.interfax.ru/world/505124)]

Свій варіант відповіді на питання «Хто змусив персонал це зробити?» лише через 20 років після Чорнобильської аварії, коли минув термін давності на державну таємницю, дав голова експертної комісії при генпрокуратурі СРСР, яка визначала причини і винуватців катастрофи на ЧАЕС, академік В. Комаров, який розповів раніше невідомі деталі цієї катастрофи. Він мав прямий доступ до оригіналів аварійних документів, записів телефонних розмов та інших джерел, які увійшли в кримінальну справу, що стосувалася Чорнобильської аварії. Це інтерв'ю проливає світло на природу та мотиви дій персоналу станції у ті трагічні хвилини. Пряма мова: «На початку 80-х років при ЦК КПРС було створено сектор нагляду за АЕС, який займався не безпекою, а виключно управлінням АЕС. У сектор входили В. Мар'їн і Г. Копчинський, які підпорядковувалися секретарю ЦК КПРС В. Долгих. Чиновники стали активно втручатися в управління АЕС, що і призвело до катастрофи...

...4-й блок планово виводився в ремонт, перед яким завжди проводяться випробування захистів реактора. Суть останньої, 6-ої перевірки, полягає в тому, щоб – на випадок аварійного знеструмлення АЕС – використовувати електроенергію на інерційному вибігу турбіни. Але сталося так, що перед проведенням 6-ої перевірки аварійно «відвалився» блок на Трипільській ГРЕС. Щоб заповнити дефіцит енергії, «Киівенерго» надіслав телекс з вимогою вивести 4-й блок Чорнобильської АЕС на 50 % потужність.

Цього в той момент категорично не можна було робити! Але телекс від «Киівенерго» був продубльований телефонним дзвінком з ЦК КПРС. Прямо на Щит управління 4-м блоком Чорнобильської АЕС подзвонив особисто Копчинський. І його вказівку було виконано...

Керівником виведення 4-го блоку в ремонт був заступник головного інженера А. Дятлов. І він, і оперативний персонал розуміли, що виводити реактор на потужність у цій ситуації ні в якому разі не можна. До того ж, десяток інструкцій і регламент по експлуатації реактора категорично забороняли це робити. Але А. Дятлову на Щит управління знову подзвонив Г. Копчинський, працівник всесильного ЦК КПРС, і наказав виводити 4-й реактор на потужність, з тим, щоб закінчити перевірку захистів...

Четвертий блок ЧАЕС

Фото: en.wikipedia.org

Дятлов, перебуваючи за Щитом управління, ясно бачив, що реактор знаходиться в йодній ямі[70 - Йодна яма – стан ядерного реактора після його зупинки, що характеризується накопиченням короткоживучого ізотопу ксенону

Хе. Йодна яма може призвести до тимчасової появи значної негативної реактивності, що, в свою чергу, робить складним вивід реактора на проектну потужність протягом певного періоду після зупинки (близько 1–2 діб). // Ядерний реактор. – https://uk.wikipedia.org/wiki/Ядерний_реактор#Йодна_яма], що реактор некерований. Але Дятлов, мабуть, все ж сподівався, що «проскочить», і тому виконав наказ Копчинського. А той сказав буквально наступне: «Проведи перевірку! Або ти підеш на пенсію, або будеш головним інженером нової Чорнобильської АЕС-2» (Копчинський мав на увазі нову Чорнобильську АЕС з 5-м і 6-м блоками, яка перебувала тоді в стадії будівництва)...

Намагаючись вивести реактор на потужність, Дятлов наказав вийняти практично всі стрижні з активної зони реактора. Однак коли стало очевидно, що не «проскочило», що реактор некерований, змінний інженер з управління реактором натиснув на кнопку аварійного захисту (АЗ-5) реактора. Стрижні пішли вниз, але тут виник сплеск нейтронного потоку, який миттєво розігнав реактор на понад допустиму потужність. Стався тепловий вибух, який зруйнував реактор»[71 - Чернобыль: СВИДЕТЕЛЬСТВО КОМАРОВА. –

<https://www.kontinent.org/article.php?aid=454b94b89bdec>].

2. Форсування темпів будівництва АЕС. Чорнобильська атомна електростанція ім. В. І. Леніна вважалася стратегічним економічним об'єктом СРСР, ударною комсомольською будовою. Її спорудження було розпочате у 1970 р. і здійснювалося «відповідно до директив XXIV з'їзду КПРС». Лейтмотивом побудови першої в Українській РСР атомної електричної станції потужністю 2 млн кВт стало гасло «П'ятирічку за два роки». На швидких темпах будівництва наполягав і тодішній міністр енергетики СРСР П. Непорожній, який на спеціальній нараді у травні 1976 р. вимагав зробити це «за всяку ціну». Оце надмірне бажання чиновників вислужитися, діючи у режимі «Наздогнати і перегнати», не сприймалося навіть працівниками КДБ, які набагато тверезіше оцінювали ситуацію: «на думку спеціалістів, агентури та довірених осіб, за реальним станом на будівництві ЧАЕС фізичний пуск першого реактора у грудні 1976-го (як того вимагав товариш міністр) неможливий та неприпустимий», оскільки в зимових умовах та за наявної будівельно-монтажної спроможності це може призвести до надзвичайних випадків, а саме – до радіоактивного забруднення оточуючого середовища[72 - 15 секунд на катастрофу. Чорнобиль в документах КДБ. Лекція голови Українського інституту національної пам'яті Володимира В'ятровича «Чорнобиль в документах КДБ» –

https://espreso.tv/article/2016/05/17/chornobyl_v_dokumentakh_kdb?amp%22].

Урешті-решт перший енергоблок ЧАЕС таки було запущено взимку, але вже наступного, 1977 р. Втім, курс на надмірне форсування будівництва продовжувався. У грудні 1978 р. у «Інформації про порушення в будівництві Чорнобильської АЕС» Начальника Чорнобильського РВ УКДБ УРСР зазначається: «Є факти, коли окремі керівники свідомо ідуть на грубі порушення технологічних норм ведення будівництва, думаючи тільки про те, як якнайшвидше здати об'єкт, не переймаючись його майбутнім і можливими трагічними наслідками»[73 - Про можливу аварію у Чорнобилі КДБ попереджав ще у 1978 році. – <https://www.radiosvoboda.org/a/29286910.html>]. Аналізуючи причини аварії по гарячих слідах у травні 1986 р. співробітники КДБ після розмов з працівниками АЕС зазначали: «Серед можливих причин аварії називають поспіх зі здачею в експлуатацію 4-го енергоблоку. Говорять про те, що його здавали достроково до з'їзду, а тепер повинні були зупинити реактор для доопрацювання»[74 - Повідомлення 3-го відділу 1-го Управління КДБ УРСР про можливі причини аварії на Чорнобильській АЕС. 7 травня 1986 р... // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 83.]

3. Здійснення будівництва та експлуатації АЕС з серйозними технічними та технологічними порушеннями. Красномовно про чисельні недоліки при спорудженні Чорнобильської АЕС у 1976 р. говориться у доповідній записці КДБ: «Гамма-просвічуванням на трубах були виявлені раковини і тріщини, в результаті труби виявилися непридатними для експлуатації і мали бути відправленні заводу для усунення браку в заводських умовах... Всі труби з порушенням правил після ремонту на АЕС прийняті під монтаж... Бучанський цегляний завод (Київська область) систематично постачає будівництву АЕС низької якості облицювальну плитку та цеглу (45 одиниць міцності проти норми 75)... У квітні 1976 в результаті порушення технології бетонування баку для рідких радіоактивних відходів емкістю 5000 кубічних метрів через халатність прораба сталеве облицювання бака було деформоване. В результаті при вводі в експлуатацію бака, через тріщини на облицюванні міг відбутися витік радіоактивних відходів і забруднення навколишнього середовища»[75 - Спеціальне повідомлення УКДБ при РМ УРСР по м. Києву та Київській області до КДБ при РМ УРСР про систематичні порушення технології провадження будівельно-монтажних робіт на окремих ділянках будівництва Чорнобильської АЕС. 17 серпня 1976 р. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 24-26.]

Через кілька років, коли вже почав працювати перший реактор станції, ситуація не покращилася. У грудні 1978 р. в «Інформації про порушення в будівництві Чорнобильської АЕС» Начальника Чорнобильського РВ УКДБ УРСР зазначається: «На будівництві II блоку ЧАЕС є факти порушень технологічних норм ведення будівельних і монтажних робіт на окремих ділянках, які призводять до аварій і нещасних випадків, а в подальшому під час експлуатації реактора можуть призвести і до надзвичайних подій...»[76 - Про можливу аварію у Чорнобилі КДБ попереджав ще у 1978 році. – <https://www.radiosvoboda.org/a/29286910.html>]. 17 січня 1979 р. у доповідній КДБ про системні порушення технологій на будівництві АЕС підкреслювалося, що «згідно з отриманими оперативними даними на окремих ділянках будови другого блоку Чорнобильської атомної електростанції зафіксовано факти відходу від проектів і порушення технології ведення будівельних і монтажних робіт, що може призвести до аварій та нещасних випадків»[77 - Історія з грифом «Секретно». Чорнобиль: курс на катастрофу. – <https://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-chornobil-kurs-na-katastrofu.html>].

Тріщини у перекриттях Третього і Четвертого енергоблоків ЧАЕС були зафіксовані КДБ ще 17 березня 1984 р. [78 - Спеціальне повідомлення УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області до 6-го Управління КДБ УРСР про виявлені

недоліки проектування 3-го та 4-го енергоблоків Чорнобильської АЕС. 17 березня 1984 р. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. – 57.].

4. Неправильне проектування реактора, що зумовило серйозні недоліки та проблеми у його конструкції. Вже у червні 1986 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС голова Урядової комісії з розслідування причин аварії на ЧАЕС Б. Щербина констатував: «Оцінюючи експлуатаційну надійність реактора РБМК, група фахівців, що працювала за дорученням комісії, зробила висновок про невідповідність його характеристик сучасним вимогам безпеки. у їхньому висновку сказано, що при проведенні експертизи на міжнародному рівні реактор буде підданий «остракізму»[79 - Цит. за: Карпан, Н. В. Чернобыль. Месть мирного атома: Ист. обзор процесса развития атомной науки и техники / Н. В. Карпан Ч. 1. – К. ЧП «Кантри Лайф», 2005. – С. 400.].

Фактично цю ж думку дублює у своїх спогадах генерал-майор у відставці Ю. Петров, який під час ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС був керівником першої оперативно-слідчої групи КДБ УРСР: «Серед реальних причин аварії, перш за все, – недосконалість конструкції реактора, неадекватна система захисту. Саме ці обставини, разом із неякісною регламентною документацією, стали головними причинами аварії»[80 - Петров Ю. За паролем «Блискавка» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 413.].

Досить реально і чітко окреслює головні вади реактора, який діяв у той час на ЧАЕС, доктор фізико-математичних наук Б. Іоффе, фахівець у сфері прикладної ядерної фізики, учасник створення першої радянської атомної і термоядерної бомби: «На мою думку, головний і невиліковний порок станцій з реакторами типу РБМК – позитивні і великі температурний і паровий коефіцієнти реактивності. Це означає, що реактор як фізична система реагує збільшенням потужності на зростання температури або об'єму пари. І навпаки: зменшенням потужності на зниження температури і скорочення обсягу пари, тобто він принципово нестабільний... Позбутися від цього пороку не можна, саме з цієї причини ніде в світі більше немає енергетичних реакторів подібного типу (виділено – О. Б.)...»[81 - Монстр из СССР – ядерный реактор РБМК-1000. – https://chernobyl1986.ucoz.com/news/monstr_iz_sssr_jadernyj_reaktor_rbm_k_1000/2015-05-09-3] Гранично лаконічно описує основну проектно-конструкторську ваду реактора РБМК-1000 фахівець з великим досвідом роботи в галузі ядерної безпеки, доктор технічних наук Б. Дубовський. Він стверджує, що

першопричиною аварії стало нерозуміння розробниками проекту реактора нейтронних процесів і помилки при конструюванні аварійного захисту: «час спрацьовування поглиначів АЗ (аварійного захисту) перевищував 18 секунд, в той час як розвиток аварійних процесів в цьому реакторі відбувається за 3-4 секунди»[82 - Заложники реактора// «Труд». 3 апреля 1996 г.].

Крім експертів та працівників спеціальних служб недосконалість конструкції реактора визнавали і самі його розробники. Зокрема 3 червня 1986 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС, на якому розглядалося питання Чорнобильської катастрофи, Президент Академії наук СРСР А. Александров під тиском фактів змушений був констатувати: «Властивість розгону реактора є помилкою Наукового керівника і Головного конструктора РБМК... Прошу звільнити мене від обов'язків Президента Академії наук і дати мені можливість виправити свою помилку, пов'язану з браком цього реактора»[83 - Цит. за: Карпан, Н. В. Чернобыль. Месть мирного атома: Ист. обзор процесса развития атомной науки и техники / Н. В. Карпан Ч. 1. – К. ЧП «Кантри Лайф», 2005. – С. 404.].

З часом пошуки правди та реальних, а не проголошених радянською пропагандою, причин аварії на ЧАЕС почали набирати обертів. 24-26 квітня 1990 р. у м. Славутичі з ініціативи асоціацій оперативних працівників Чорнобильської та Курської АЕС відбулася конференція Всесоюзної асоціації оперативного персоналу АЕС, у роботі якої взяли участь 65 делегатів з 14 АЕС країни. На конференції було прийнято рішення про необхідність реабілітації операторів 4-го енергоблоку ЧАЕС. Повідомляючи про цю подію 6 відділ УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області у доповідній записці підкреслював: «Останнім часом слід зазначити, що розширення гласності сприяло активізації пошуку окремими фахівцями атомної енергетики, в т. ч. працівниками станції, справжніх (виділено – О. Б.) причин аварії на 4-му блоці в 1986 році. Основний їх висновок зводиться до того, що головною причиною аварії стали не дії персоналу, а конструктивні недоліки реакторів РБМК-1000. В умовах активного втручання у ці питання засобів масової інформації за відсутності чіткої позиції, аргументованих і кваліфікованих роз'яснень з боку наукового керівника (ІАЕ ім. Курчатова) і головного конструктора (НИКИЕТ м. Москва) реактора можуть розвинути процеси у напрямку того, що представники громадських і неформальних організацій зажадають нового розслідування причин аварії і притягнення до відповідальності не тільки фахівців зазначених відомств, а й посадових осіб, які «організували» судовий процес в 1987 році»[84 - Довідка 6 відділу УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області про морально-психологічну атмосферу в колективах, які беруть участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС в першому півріччі 1990 року // Чорнобильське досьє КГБ.

Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. – К. 2019. – С. 774.].

До речі, створення РБМК має дуже цікаву і показову історію. Її свого часу розповів один з творців цього реактора Анатолій Александров заступнику директора Чорнобильської АЕС (1986–1988 років) Олександрову Коваленку. Наведемо цю історію дослівно: «Знаєш, чому ми стали робити АЕС на РБМК? – запитав Анатолій Петрович і сам відповів: – через Аркадія Райкіна. Уже не пригадаю точно рік, коли нас з Фімою (Юхим Павлович Славський, що був тоді міністром середнього машинобудування СРСР) покликав до себе Микита Сергійович Хрущов. Питання у нього було одне: чому американці і англійці будують атомні електростанції, а ми ні. Чому СРСР створив в Обнінську таку станцію першим, а тепер відстає. Наздогнати і перегнати – ось ваше завдання!

Ми йому довго пояснювали, що вже діють у країні реактори, спроектовані для вироблення збройового плутонію, і застосування уран-графітових реакторів канального типу для виробництва електроенергії небезпечне, і треба робити реактори водяного типу, як для підводних човнів (я їх якраз тоді разом з Євгеном Фейнбергом і розробляв) – тільки великої потужності, а це завдання нешвидке. Їх треба спроектувати, виготовити обладнання, побудувати, підготувати кадри.

Було видно, що Микита не розуміє те, про що ми йому говоримо. І як часто бувало саме в таких випадках, він сильно розлютився, перейшов на українську мову і сказав: «Йдіть, бісові діти, і зробіть за рік станцію. А якщо не буде, так партквитки зараз відберу». Ми розуміли, що це не жарт і поїхали обговорити план наших дій.

За обідом розмовляли про Хрущова і в півока дивилися телевізор. Це був приймач типу КВН з мізерним екраном і величезною збільшувальною лінзою. Йшла трансляція виступу відомого сатирика Аркадія Райкіна. Несподівано Фіма закричав: дивись, Хрущов. Але це був Райкін, який тим часом віщав: «Ось балерина крутиться. Крутиться, крутиться, аж в очах рябить. Причепити її до динамо – нехай струм дає в недорозвинені райони». Звичайно, цю гумореску ми бачили і слухали не перший раз. Але зараз вона точно підходила і до ситуації і до хрущовському розуміння проблеми.

Виматюкавшись, ми покликали Миколу (академік М. Доллежаль) і за два тижні підготували пропозиції по Томську-7 (Сибірська АЕС).

Цей об'єкт спочатку призначався тільки для напрацювання збройового плутонію на уран-графітових реакторах. Справа в тому, що такі реактори, крім головного завдання, попутно виробляють значну кількість теплової енергії. І якщо до такого реактора прив'язати «хвіст» (турбіна і генератор) або, за Жванецьким – динамку, то вироблення електричної енергії буде позитивним побічним ефектом.

М. Хрущов. Фото: John Fitzgerald Kennedy Library

Доповіли помічникам і були запрошені до Хрущова на дачу. Товариш по чарці він був чудовий, але як глава держави Хрущов прагнув робити все і зараз, незважаючи на здоровий глузд і витрати, що часто призводило до безглузвих рішень, які згодом ставали катастрофою»[85 - Цит. за: Бывший замдиректора ЧАЭС: мы стали делать такие АЭС из-за Аркадия Райкина. – <https://www.interfax.ru/world/505124>].

Отже, якщо вірити академіку А. Александрову, реактор РБМК з'явився на світ у результаті жорсткого тиску «згори», створювався дуже швидкими темпами під гаслом «наздогнати і перегнати», і був побічним продуктом воєнного виробництва. Характерно, що всі оці «родимі плями» супроводжували цей реактор практично весь час його подальшого життя та функціонування і значною мірою стали причинами Чорнобильської катастрофи у 1986 р.

5. Відсутність у технічній документації усієї відомої розробникам інформації про можливі небезпечні режими роботи реактора, а також закладені в інструкціях по експлуатації «міни уповільненої дії». Як показало подальше розслідування причин Чорнобильської катастрофи, у технологічному регламенті та інструкціях не були вказані ті обмеження, незнання яких потім поставили у провину персоналові. Оператори потрапили у режим, який не був описаний і не був заборонений жодним із діючих до моменту аварії документів[86 - Причини та масштаби аварії. – https://chnpp.gov.ua/ua/?option=com_content&view=article&id=175&Itemid=79&lang=uk]. За свідченням М. Карпана, який на час аварії в 1986 р. був заступником головного інженера Чорнобильської АЕС з науки та ядерної безпеки, між діями персоналу і катастрофічними наслідками аварії, звичайно, вбачається певний зв'язок.

Однак, для того, щоб пов'язувати ці наслідки з провиною персоналу, відповідно до закону має бути встановлений факт, що персонал, здійснюючи порушення у ситуації, яка склалася, міг і повинен був передбачити такі наслідки. Матеріали карної справи № 19-73 («Порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах») тим часом свідчать (т. 34, а. с. 205; т. 50. а. с. 150), що «існуюча на момент аварії нормативно-технічна документація не давала для цього персоналу необхідної і достатньої інформації» (виділено – О. Б.). Те ж саме підтверджують і дослідження нормативно-технічної документації, проведені експертними групами під керівництвом професора Б. Дубовського та В. Тарасенка. [87 - Карпан, Н. В. Чернобыль. Месть мирного атома: Ист. обзор процесса развития атомной науки и техники / Н. В. Карпан Ч. 1. – К. ЧП «Кантри Лайф», 2005. – С. 545-546.]

Ось як характеризує стан з технічною документацією на атомних електростанціях СРСР та обставини, у яких змушені були діяти їх працівники, академік В. Комаров, який очолював експертну комісію при генпрокуратурі СРСР, що розслідувала причини і шукала винуватців Чорнобильської катастрофи: «Я працював в Міненерго і там виявив, що єдиної інструкції по експлуатації АЕС не було взагалі! На одному блоці знаходиться 41 тисяча датчиків. Однак первинних датчиків, рецептори яких безпосередньо знаходяться в зоні проходження фізичних процесів, всього кілька десятків. Коли, виймаючи стрижні, виводять реактор на проектну потужність, характеристики і величина нейтронного потоку стають відомі тільки починаючи з 3 % потужності. Від 0 до 3 % потужності оператори розганяли реактор наосліп! Такою була загальна обстановка в атомній галузі безпосередньо перед аварією»[88 - Чернобыль: СВИДЕТЕЛЬСТВО КОМАРОВА. – <https://www.kontinent.org/article.php?aid=454b94b89bdec>].

Недоліки у технічній документації були не лише у матеріалах, що стосувалася безпосередньо реактора. У довідках КДБ вказується, що фахівці відзначали невідповідність технічної документації, що надходить на АЕС, вимогам пожежної безпеки. Зокрема, Управлінням пожежної охорони УВС Київського облвиконкому в травні 1984 р. в робочих кресленнях споруджуваного 5 енергоблоку виявлено 47 невідповідностей чинним протипожежним нормам[89 - Спеціальне повідомлення 6-го Управління КДБ УРСР до 5-го відділу 6-го Управління КДБ СРСР про основні недоліки проектування 3-го, 4-го та 5-го енергоблоків Чорнобильської АЕС. 18 липня 1985 р. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 62-63.].

За свідченням президента Союзу Чорнобилю України Юрія Андреева, який 26 квітня 1986 року, коли трапилась катастрофа, керував зміною операторів Чорнобильської АЕС, того трагічного дня відбувався не експеримент, а планові випробування захисту від максимальної проектної аварії. За проектом їх треба було провести з початку монтажу, але обладнання в повному обсязі не надійшло, і цей захист треба було вводити в дію вже під час експлуатації. А перед цим треба було випробувати захисну систему. Саме тому, на думку Ю. Андреева, «причина всієї аварії – в програмі випробувань». Підстави для такого висновку Юрію Борисовичу дало власне розслідування: у 2000 р. він наклав програму випробувань на очевидну версію причин аварії. «Я побачив, – згадує президент Союзу Чорнобилю України, – що якщо виконувати програму випробувань буквально, від першого до останнього пункту, то аварії уникнути неможливо – реактор закипає, циркуляція води по технологічним каналам припиняється, і реактор плавиться, пар виходить в медреакторний простір, і від тиску пари, як з каструлі, дах реактора викидається в повітря разом з паливом. Звичайно, розуміння того, що вибух планувався, мене просто вразило. І з часом враження того, що аварія була не випадковою, що її певною мірою готували, тільки міцніли. В Україні підготувати таку аварію було неможливо – не було фахівців такого рівня, щоб продумати всі ці режими роботи. Тим паче, як з'ясувалося після аварії, розробники реактора знали про небезпечні режими роботи реактора, а у випробування були закладені саме ці небезпечні режими... (виділено – О. Б.) [90 - Чорнобиль: чи можливо було уникнути катастрофи? – <https://artefact.live/чорнобиль-чи-можливо-було-уникнути-ка/>] До речі, складання недолугих інструкцій – це теж певною мірою «людський фактор», але трохи іншого рівня. У цьому контексті не випадково, що через 20 років після засудження операторів ЧАЕС було виправдано. У звіті було зазначено, що більшість дій операторів, які раніше радянська влада назвала порушеннями, насправді відповідали прийнятим в той час правилам.

6. Відсутність адекватної реакції на попередні аварійні зупинки енергоблоків. За період експлуатації станції у 1977–1981 років на Чорнобильській АЕС відбулося 29 аварійних зупинок, 8 з них відбулися з вини обслуговуючого персоналу [91 - Доповідна записка УКДБ УРСР по м. Київ та Київській області до КДБ УРСР про недостатній рівень надійності контрольно-вимірювальних приладів систем захисту Чорнобильської АЕС від 16 жовтня 1981р. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 41.]. Лише в 1983–1985 роках сталося 5 аварій і 63 відмови основного обладнання [92 - Петров Ю. За паролем «Блискавка» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 412.].

До Чорнобильської катастрофи 1986 р. на АЕС СРСР трапились дві серйозні аварії. У 1975 році на Ленінградській АЕС розгерметизувався канал на такому ж реакторі, як в Чорнобилі. Вода перестала надходити в технологічний канал, відбулося руйнування тепловивідної збірки, радіоактивні речовини вирвалися в реакторний цех. Реактор був заглушений, протягом доби його продували аварійним запасом азоту. Ця радіоактивна суміш через вентиляційну трубу висотою 150 метрів вилетіла в атмосферу. Всього було викинуто півтора мільйона кюрі високоактивних радіонуклідів. Як пізніше писали публіцисти: «Це був міні-Чорнобиль. Тільки там рвонув весь реактор і потім загорівся. Тут «свиснув» один з тисячі шестисот дев'яносто трьох каналів. Всього одна трубочка-сопілочка того органу, який фахівці називають РБМК-1000»[93 - Терёшкин В. Засекреченная атомная авария на ЛАЭС. -

<https://proza.ru/2017/12/19/328>], але це попередження не захотіли почути...

Комісія зі співробітників Інституту атомної енергії імені Курчатова розібралася в тому, що трапилося, і розробила рекомендації щодо підвищення надійності реактора, в тому числі і з таких важливих питань, як зменшення парового коефіцієнта реактивності, створення швидкодіючої системи аварійного захисту (реально ці рекомендації почали реалізовуватися лише після Чорнобильської катастрофи).

У 1982 р. на Чорнобильській АЕС під час завантаження реактора технологічним паливом було виявлено вкрай небезпечне явище – стрижні аварійного захисту при своєму русі вниз протягом п'яти секунд вносили в реактор не негативну, а позитивну реактивність. За цих обставин комісія з фізичного пуску абсолютно безпідставно визнала можливим допустити реактор до експлуатації. З комісією погодився і інспектор Держатоменергонагляду. Однак науковий керівник, розуміючи масштаб загроз і небезпек, написав листа головному конструктору про необхідність усунення дефектів. У відповідь Конструктор аж до грудня 1984 р. розробляв технічне завдання, яке так і не було реалізоване...[94 - Реактор должен был взорваться – «Комсомольское знамя». 20 апреля 1991 г.]

Ці аварії фахівець з великим досвідом роботи в галузі ядерної безпеки, доктор технічних наук, професор Б. Дубовський назвав «репетицією аварії на ЧАЕС 26 квітня 1986 р. – зважаючи на ідентичність причин усіх цих трьох аварій на аналогічних реакторах РБМК-1000. На його думку, лише завдяки щасливому випадку аварії 1975 і 1982 років не мали тяжких наслідків (подібних до того, що сталося в Чорнобилі), але стали грізним попередженням, яке не сприйняло керівництво галузі, а сам факт цих аварій був невинуватим свого часу засекречений...[95 - Заложники реактора// Труд». 3 апреля 1996 г.]

Інформація про аварії та зупинки детально описувалась і терміново передавалася до вищих партійних та урядових структур. Якою ж була реакція керівництва? У цьому плані показовою є ситуація з інформацією Прип'ятського міськвідділу КДБ про витік радіаційних речовин на ЧАЕС, що була передана до ЦК компартії. Ці матеріали невдовзі були кваліфіковані партійними органами як дезінформація, а низка співробітників КДБ за подання цієї доповідної отримала службові стягнення[96 - Петров Ю. За паролем «Блискавка» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 409.].

Інтегрально характеризуючи реакцію керівництва різних рівнів та відомств на повідомлення про аварії та проблеми АЕС, Голова Ради Міністрів СРСР М. Рижков на засіданні Політбюро ЦК КПРС 3 червня 1986 р. на якому розглядалося питання Чорнобильської катастрофи, чітко поставив діагноз: «Були недоліки... і все затушовувалося, йшло кудись, щоб запобігти розголосу. У начальства притупилася відповідальність»[97 - Стенограма засідання Політбюро ЦК КПСС от 3 июня 1986 р. // В Політбюро ЦК КПСС... По записам Анатолія Черняєва, Вадима Медведєва, Георгія Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. – М. Горбачев-Фонд, 2008. – С. 60.].

7. Ігнорування рекомендацій та попереджень вчених. Влітку 1980 р. президент АН УРСР академік Б. Є. Патон направив до Ради Міністрів УРСР листа про недоцільність спорудження ЧАЕС-2, а через рік на засіданні Президії Ради міністрів УРСР була заслухана його доповідь «Про можливі еколого-економічні наслідки розміщення, будівництва та експлуатації в Українській РСР атомних енергооб'єктів». І хоча після цього демаршу відомого науковця, який викликав негативну реакцію союзних владних структур, було припинено спорудження Одеської АТЕЦ, а згодом – і Кримської АЕС, відмовлено у затвердженні плану розміщення майданчиків під будівництво Харківської АТЕЦ і АЕС у Донецькій області та ряду інших планованих об'єктів атомної енергетики в Україні[98 - Барановська Н. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії. – К. Інститут історії України НАН, 2011. – С. 11.], будівництво додаткових блоків на Чорнобильській АЕС продовжилося... Чорнобильська катастрофа не була несподіванкою для українських вчених. Зокрема науковці Інституту геохімії навколишнього середовища НАН та МНС України, Е. В. Соботович разом з В. М. Шестопаповим, Є. О. Яковлевим, Г. В. Лисиченком та іншими в березні 1986 р. зробили доповідь на засіданні Відділення наук про Землю АН УРСР на тему «Оцінка вірогідності катастрофи на Українських АЕС», де йшлося про можливість крупномасштабної аварії на першому блоці ЧАЕС. Тоді присутні члени Відділення досить агресивно

сприйняли цей виступ і заборонили публікувати його висновки[99 - Долін В. В. Шраменко І. Ф. Чорнобиль, яким ми його пам'ятаємо. // Збірник наукових праць Інституту геохімії навколишнього середовища, – 2011. – № 19. – С. 7-8.]. Втім, доповідачі помилилися лише блоком...

8. Чітка військово-політична орієнтація ядерного комплексу та практика управління ядерно-енергетичною галуззю, що склалася у СРСР. «Ядерна енергетика виросла з надр військово-промислового комплексу, успадкувавши його секретність, – акцентує у своїх спогадах генерал-майор у відставці Ю. Петров, який під час ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС був керівником першої оперативно-слідчої групи КДБ УРСР. – У Радянському Союзі було відсутнє ядерне законодавство. Жорстка військово-політична орієнтація ядерного комплексу мала одну мету – створення нового типу озброєнь. При цьому питання безпеки розглядалися як другорядні, і їх вирішення кожного разу відкладалося на майбутнє, а фінансування відповідних науково-дослідних інститутів велося за залишковим принципом». [100 - Петров Ю. За паролем «Блискавка» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 413.]

Практично аналогічні думки стосовно підпорядкованості цивільної ядерної енергетики військовій висловлює і безпосередній учасник чорнобильських подій, міністр енергетики України В. Склярів, який досить чітко поставив діагноз причин Чорнобильської катастрофи: «Винна вся система. Доллежаль і Александров створювали атомну бомбу. Енергетичне виробництво стало своєрідним «ширпотребом» воєнного. Коли з'ясувалося, що боеголовки виробили дуже багато, то стали шукати «мирне» застосування могутньої технології. Плутонієвий реактор, званий в просторіччі «Іван», швиденько перетворився в РБМК. Творці реактора перебували під потужним тиском правлячих кіл і дуже поспішали. Тому на світ Божий з'явилася конструкція, яка базувалася на помилковій концепції безпеки і рано чи пізно повинна була привести країну до катастрофи...»[101 - Эхо Чернобыля «Вечерний Киев». 22 июня 1992 г. № 120.].

9. Домінування економічних інтересів над факторами безпеки у стратегії розвитку АЕС на території СРСР. у 60–70 роках ХХ ст. на урядовому рівні у сфері атомної енергетики було прийнято рішення про використання реакторів РБМК-1000, не обладнаних пристроєм локалізації аварії, так званими контейнерами (бетонними ковпаками). Це рішення було обумовлене в першу чергу економічними міркуваннями – з метою здешевлення будівництва АЕС з реакторами даного типу. Аналізуючи причини аварії на ЧАЕС, академік В. Легасов

акцентував: «Працівники станції зробили ряд грубих помилок, конструктору тисячу разів говорили про похибки реактора, але він не хотів додаткової роботи. Але головні злочинці – це не персонал і навіть не конструктор, а керівники Держплану. Їм же доводили: небезпечно і злочинно будувати атомні станції без ковпаків, але на це з великої дзвіниці плювали, бо ковпак на 30 % здорожував кожен станцію»[102 - Авария на Чернобыльской АЭС – атом вышел из-под контроля. – <https://diaryrh.ru/istoricheskij-fakt/avariya-na-chernobylskoj-aes>].

10. Розбалансованість та криза усієї діючої в СРСР командно-адміністративної системи. М. Горбачов на засіданні Політбюро ЦК КПРС 3 червня 1986 р. на якому розглядалося питання Чорнобильської катастрофи, емоційно констатував гостру кризу системи: «Скільки у нас різних вотчин склалося в країні! У результаті ми не отримували інформації про те, що відбувається... Від ЦК все було засекречено. Партійний працівник у цю сферу і не смів лізти. Навіть питання розміщення АЕС вирішував не уряд. І в питанні про те, який реактор запустити, диктатура теж належала не Уряду. У всій системі панував дух угодиництва, підлабузництва, груповщини, гоніння на інакомислячих, показуха, особисті зв'язки і різні клани навколо різних керівників»[103 - Стенограмма заседания Политбюро ЦК КПСС от 3 июня 1986 р. // В Политбюро ЦК КПСС... По записам Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. – М. Горбачев-Фонд, 2008. – С. 60–61.]. Інтегрально оцінив суть проблеми академік В. Легасов: «Після того, коли побував на Чорнобильській станції, я зробив однозначний висновок, що Чорнобильська аварія – це апофеоз, вершина всього того неправильного господарювання, яке здійснювалося в нашій країні протягом багатьох десятиріч років»[104 - «Мой долг рассказать об этом...»Из записок академика В. Легасова. – <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Chornobyl/1988/MojDolgRasskazatObEtom.html>].

У контексті трагічних явищ, пов'язаних з Чорнобильською катастрофою, знаковою подією є першотравнева демонстрація у місті Києві. Для того, щоб зрозуміти логіку і мотиви тих, хто давав дозвіл на її проведення, звернемося до спогадів Б. Качури, який на той час був членом Політбюро ЦК КПУ: «До 30 червня не було ніякої загрози Києву. Так сталося, що вітер до цього дня... був у зовсім іншому напрямку... найбільша така, важка ситуація була в Білорусії... і тільки в другій половині дня 30-го повернув вітер у напрямку Києва. До п'ятнадцятої години ніякої радіації над Києвом не було. І тільки після цього було дуже короточасне піднесення радіаційної загрози до 1-го мілірентгена в районі Києва. Щодо 1 травня, так за весь день... і після цього на всі останні дні радіаційна ситуація не піднімалась вище, ніж 0,8 мілірентгена. Тобто, якщо

подивитись на ті нормативи, які на той час були, так люди, які були весь час на вулиці, не одну годину чи там дві, а весь час, вони б могли отримати дозову навантаження не вище, чим 1,1 рентгена, ну, це при нормі, яка допускається в таких випадках не більше десяти... Ми не ставили питання про те, від Політбюро не було, бути чи не бути демонстрації, не виникало такого питання, розумієте, приймати рішення про демонстрацію, ми прийняли його ще 11?го числа, задалеко до аварії. А от рішення про відміну ми не ставили, щоб його прийняти, тим більше, що, дійсно, ніякої загрози для людей у цей час не було. Але ж якби, отримавши таку інформацію, десь вночі, що завтра не виходити і так далі, це б визвало дуже серйозні наслідки»[105 - Інтерв'ю з Борисом Качурою, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988-1991, касета 1. - <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/360/>]

Кінець ознайомительного фрагмента.

notes

Примечания

1

Див. Если по совести: Сборник статей. / Сост. В. Канунниковой. – М. 1988; Обратного хода нет: (Перестройка в народном хозяйстве: общие проблемы, практика, истоки) / Под общ. Ред. Г. Х. Попова. – М. 1989; Постигновение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа / Ред-сост. Ф. М. Бородин, Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М. 1989; Исторический опыт и перестройка. – М. 1989; Нуйкин А. Идеалы или интересы? – М. 1990; Драма обновления / Сост. и общ. ред. М. И. Мелкумяна. – М. 1990 та ін.

2

Волобуев О. В. Кулешов С. В. Очищение. История и перестройка. – М. 1989. – С. 7.

3

Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. – Мюнхен, 1990.

4

Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. – К. 1991.

5

Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К. 1993.

6

Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. – К. 1997.

7

Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України: Довідник. – К. 1990; Слюсаренко А., Томенко М. Спроба класифікації політичних партій України // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 102–109; В. Литвин. Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів // Там же. – С. 62—101; Гарань О. Багатопартійність на Україні: формування, проблеми, перспективи / Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. – К. 1991 р. Білоус А. Політичні об'єднання України. – К. 1993; Гарань О. В. З історії формування політичного спектра України (літо 1988 – літо 1991 р) / Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження: Збірник наукових праць, – К. 1993; Майборода О. М. Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності // Там же. – С. 146–163; Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О. Гараня, О. Майбороди. – К. 2000.

8

Луканов Ю. Куди піде рухівський «тризуб» // Сучасність. – 1992. – № 5. – С. 100–107; Чорновіл В. М. Народний рух України (короткий соціально-політичний довідник) // Народний рух України: місце в історії та політиці. – К. 1994; Ковтун В. Г. Історія Народного Руху України. – К. 1995.

9

Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса, 1997.

10

Русначенко А. М. Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989–1993 рр. – К. 1995; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 рр. – К. 1998.

11

Чемерис В. Президент. – К. 1994; Михальченко М. Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. – К. 1996.

12

Корнієвський О. Яку шик В. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. – К. 1997; Кулік В. Голобуцька Т. Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. – К. 2000.

13

Доній О. Синельников О. Історія УСС мовою документів і фактів (1989–1999). – К. 1999.

14

Грабовський С. Ставрояні С. Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К. 1995; Історія України: нове бачення. У двох томах. – К. 1996; Історія України / Під ред. В. А. Смолія. – К. 1997.

15

Алексеев Ю. М. Кульчицький С. В. Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр... – К. 2000.

16

Кремень В. Г. Табачник Д. В. Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К. 1996; Кремень В. Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К. 1998; Політичні структури та процеси в сучасній Україні / Під. ред. Ф. М. Рудича. – К. 1995; Журавський В. С. Україна політична: переступити через прірву. – К. 1995; Михальченко М. І. Журавський В. С. Танчер В. В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К. 1997; Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К. 1999; Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр. остання глава радянської історії. – К. Інститут історії України НАН України, 2018.

17

Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрогжин та ін. – К. 2000. – С. 537.

18

Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991 – <https://oralhistory.org.ua/category/interview-ua/>

19

Див. Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К. 1993. – С. 8; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 рр. – К. 1998. – С. 19.

20

Горбачев, Михаил. Первый и последний президент Советского Союза. – <https://lenta.ru/lib/14161628/full.htm>; Ольга Вандышева, Лариса Кафтан. Чё же мы такое наперестроили? 20 лет назад Генеральным секретарем ЦК КПСС стал Михаил Горбачев. – Комсомольская правда, 11. 03. 2005

21

Ноу-хау Горбачева. – Огонек, 14. 03. 2005

22

Опыт словаря нового мышления. – М. 1989. – С. 481.

23

Нещадин А. Российское реформирование: общее и особенное // Власть-1997. – № 1. – С. 52-54.

24

Мигранян А. М. Россия в поисках идентичности (1985–1995). – М. 1997. – С. 192.

25

Грабовський С. Ставряні С. Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К. 1995. – С. 446–447; Грабовський С. Шкляр Л. Від колонії до незалежної держави: початок шляху // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 11.

26

Кремінь В. Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К. 1998. – С. 145.

27

Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств. – М. 1992. – С. 361–364.

28

Широнин В. Под колпаком контразведки. Тайная подоплека перестройки. – М. 1996. – С. 65—111.

29

Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: в 2 т. – Т. 2. – М. 1996. – С. 610; Деркач А. Веретенников С. Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее. Украина: четыре года пути. – К. 1995. – С. 49-51.

30

Бордюгов Г. А. Козлов В. А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества. – М. 1992. – С. 49; Нагорна Л. «Термідор» по-горбачовськи: крах ілюзій // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошеного курсу на реформи): Матеріали науково-теоретичного семінару. – К. 1996. – С. 6-7.

31

Нещадин А. Российское реформирование: общее и особенное // Власть. – 1997. – № 1. – С. 52-55.

32

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 32, спр. 2642 / Інтерв'ю В. Щербицького кореспонденту американського агентства Асошейтед Прес від 29 березня 1989 р. арк. 70.

33

Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991, касета 1. – <https://oralhistory.org.ua/interview->

34

Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть. – К. 1997. – С. 104.

35

Див. Мочерний С. Основні причини соціально-економічної кризи в Україні та шляхи її подолання // Економіка України. – 1995. – № 2. – С. 50; Мочерный С. Сущность и структура экономического суверенитета Украины // Экономика Украины. – 1992. – № 11. – С. 7; Пирожков С. Поповкін В. Сучасна економічна кон'юнктура в Україні // Політологічні читання. – 1995. – № 1. – С. 39.

36

Пригожин А. И. Перестройка: переходные процессы и механизмы. – М. 1990. – С. 55; Данилов А. Н. Переходное общество: проблемы системной трансформации. – Минск, 1997. – С. 10.

37

Див. Бойко О. Д. Історія України у XX столітті. – Ніжин, 1994. – С. 240–265.

38

Горбачов М. С. О созыве очередного XXVII съезда КПСС и задачах, связанных с его подготовкой и проведением: Доклад на Пленуме ЦК КПСС 23 апреля 1985 года // М. С. Горбачов. Избранные речи и статьи. – М. 1985. – С. 9.

39

Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991 годы / А. Черняев. – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 623.

40

Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К. 1987. – С. 5, 63.

41

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1255 / Постанова Секретаріату ЦК КПУ «Про організацію в республіці роботи у зв'язку з постановою ЦК КПРС від 20 червня 1985 р. «Про роботу партійної, профспілкової та комсомольської організацій, адміністрації Мінського автозаводу виробничого об'єднання «БелавтоМАЗ» по виконанню Закону СРСР «Про трудові колективи» 31 липня 1985 р. арк. 23.

42

Там же, спр. 1429 / Стенограма засідання Політбюро ЦК КПУ від 14 жовтня 1986 р. арк. 10, 23, 27.

43

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1338 / Постанова Політбюро ЦК КПУ «Про здійснення Черкаським обкомом партії рішень XXVII з'їзду КПРС про перебудову масово-політичної роботи, зміцнення її зв'язку з життям» від 24 вересня 1986 р. арк. 21, 24-25.

44

Там же, спр. 1429 / Стенограма засідання Політбюро ЦК КПУ від 14 жовтня 1986 р. арк. 10.

45

Народне господарство Української РСР у 1987 році: Статистичний щорічник. – К. 1988. – С. 8.

46

Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991 годы / А. Черняев. – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 617–618.

47

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1476 / Доповідна записка «Про хід виконання постанов ЦК КПРС і ЦК Компартії України з питань зміцнення трудової дисципліни, подолання пияцтва та алкоголізму від 19 грудня 1986 р. арк. 32.

48

Там же, спр. 1650 / Інформація «Про хід виконання постанов ЦК КПРС та ЦК КПУ з питань подальшого посилення боротьби з наркоманією» від 11 березня 1988 р. арк. 8; Масол В. Упущеный шанс. – К. 1993. – С. 25, 26.

49

Масол В. Упущеный шанс. – К. 1993. – С. 28.

50

Горбачов М. Жизнь и реформы. – Кн. 1. – М. 1995. – С. 344.

51

ЦДАГОУ, спр. 2577 / Інформація «Про структуру партійних організацій та розстановку комуністів у кооперативах республіки» від 24 січня 1989 р. арк. 11; Там же – ф. 1, оп. 11, спр. 1382 / Інформація про хід виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи з посилення боротьби з нетрудовими доходами» від 15 травня 1986 р. арк. 6; Там же. – ф. 1, оп. 32, спр. 2577 / Доповідна записка «Про стан розвитку кооперативного руху в Українській РСР» від 5 січня 1989 р. арк. 4.

52

Там же, спр. 2577 / Записка В. Щербицького від 5 січня 1989 р. арк. 1, 2.

53

Там же / Інформація «Про структуру партійних організацій.». арк. 11.

54

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1134 / Пропозиції з удосконалення управління народним господарством Інституту економіки АН УРСР від 14 серпня 1985 р. арк. 109.

55

Там же, оп. 32, спр. 2642 / Інформація про проведену роботу по виконанню постанови ЦК КПРС «Про генеральну схему управління народним господарством Української РСР» від 28 січня 1989 р. арк. 52-54.

56

Масол В. Упущеный шанс. – К. 1993. – С. 30.

57

Бойко О. Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К. 1999. – С. 477.

58

Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991 годы / А. Черняев. – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 680.

59

Горбачов М. Перестройка неотложна, она касается всех и во всем: Сборник материалов о поездке М. С. Горбачова на Дальний Восток 25–31 июля 1986 года. – М. 1986. – С. 36.

60

Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса (1964–1994 гг... – М. 1996. – С. 140.

61

Горбачов М. С. Размышления о прошлом и будущем. – М. 1998. – С. 66.

Медведев В. Прозрение, миф или предательство? К вопросу об идеологии перестройки. – М. 1998. – С. 318.

Петров Ю. За паролем «Блискавка» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 412.

Чорнобильська катастрофа: жахливі факти, причини і наслідки. – <https://znaj.ua/society/228871-chornobilska-katastrofa-zhahlyvi-fakti-prichini-i-naslidki>

Цит. за: Карпан, Н. В. Чернобыль. Месть мирного атома: Ист. обзор процесса развития атомной науки и техники / Н. В. Карпан Ч. 1. – К. ЧП «Кантри Лайф», 2005. – С. 400.

Перелік відомостей про аварію на ЧАЕС та її наслідки, які можуть бути використані під час переговорів з іноземними спеціалістами від 27 березня 1987 р. // Чорнобильське досье КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. – К. 2019. – С. 163.

67

Карпан, Н. В. Чернобыль. Месть мирного атома: Ист. обзор процесса развития атомной науки и техники / Н. В. Карпан Ч. 1. – К. ЧП «Кантри Лайф», 2005. – С. 324.

68

Довідка З відділу 6 Управління КДБ УРСР про зміст неофіційних бесід з іноземцями стосовно Чорнобильської катастрофи від 29 березня 1987 р. // Чорнобильське досье КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. – К. 2019. – С. 157-170.

69

Бывший замдиректора ЧАЭС: мы стали делать такие АЭС из-за Аркадия Райкина. – <https://www.interfax.ru/world/505124>

70

Йодна яма – стан ядерного реактора після його зупинки, що характеризується накопиченням короткоживучого ізотопу ксенону

Хе. Йодна яма може призвести до тимчасової появи значної негативної реактивності, що, в свою чергу, робить складним вивід реактора на проектну потужність протягом певного періоду після зупинки (близько 1-2 діб). // Ядерний реактор. – https://uk.wikipedia.org/wiki/Ядерний_реактор#Йодна_яма

71

Чернобыль: СВИДЕТЕЛЬСТВО КОМАРОВА. – <https://www.kontinent.org/article.php?aid=454b94b89bdec>

72

15 секунд на катастрофу. Чорнобиль в документах КДБ. Лекція голови Українського інституту національної пам'яті Володимира В'ятровича «Чорнобиль в документах КДБ» – https://espreso.tv/article/2016/05/17/chornobyl_v_dokumentakh_kdb?amp%22

73

Про можливу аварію у Чорнобилі КДБ попереджав ще у 1978 році. – <https://www.radiosvoboda.org/a/29286910.html>

74

Повідомлення 3-го відділу 1-го Управління КДБ УРСР про можливі причини аварії на Чорнобильській АЕС. 7 травня 1986 р... // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 83.

75

Спеціальне повідомлення УКДБ при РМ УРСР по м. Києву та Київській області до КДБ при РМ УРСР про систематичні порушення технології провадження будівельно-монтажних робіт на окремих ділянках будівництва Чорнобильської АЕС. 17 серпня 1976 р. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 24-26.

76

Про можливу аварію у Чорнобилі КДБ попереджав ще у 1978 році. – <https://www.radiosvoboda.org/a/29286910.html>

77

Історія з грифом «Секретно». Чорнобиль: курс на катастрофу. – <https://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-chornobil-kurs-na-katastrofu.html>

78

Спеціальне повідомлення УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області до 6-го Управління КДБ УРСР про виявлені недоліки проектування 3-го та 4-го енергоблоків Чорнобильської АЕС. 17 березня 1984 р. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. – 57.

79

Цит. за: Карпан, Н. В. Чернобыль. Месть мирного атома: Ист. обзор процесса развития атомной науки и техники / Н. В. Карпан Ч. 1. – К. ЧП «Кантри Лайф», 2005. – С. 400.

80

Петров Ю. За паролем «Блискавка» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 413.

81

Монстр из СССР – ядерный реактор РБМК-1000. –
https://chernobyl1986.ucoz.com/news/monstr_iz_sssr_jadernyj_reaktor_rbm_k_1000/2015-05-09-3

82

Заложники реактора// «Труд». 3 апреля 1996 г.

83

Цит. за: Карпан, Н. В. Чернобыль. Месть мирного атома: Ист. обзор процесса развития атомной науки и техники / Н. В. Карпан Ч. 1. – К. ЧП «Кантри Лайф», 2005. – С. 404.

84

Довідка 6 відділу УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області про морально-психологічну атмосферу в колективах, які беруть участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС в першому півріччі 1990 року // Чорнобильське досье КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС. – К. 2019. – С. 774.

85

Цит. за: Бывший замдиректора ЧАЭС: мы стали делать такие АЭС из-за Аркадия Райкина. – <https://www.interfax.ru/world/505124>

86

Причини та масштаби аварії. – https://chnpp.gov.ua/ua/?option=com_content&view=article&id=175&Itemid=79&lang=uk

87

Карпан, Н. В. Чернобыль. Месть мирного атома: Ист. обзор процесса развития атомной науки и техники / Н. В. Карпан Ч. 1. – К. ЧП «Кантри Лайф», 2005. – С. 545–546.

88

Чернобыль: СВИДЕТЕЛЬСТВО КОМАРОВА. –
<https://www.kontinent.org/article.php?aid=454b94b89bdec>

89

Спеціальне повідомлення 6-го Управління КДБ УРСР до 5-го відділу 6-го Управління КДБ СРСР про основні недоліки проектування 3-го, 4-го та 5-го енергоблоків Чорнобильської АЕС. 18 липня 1985 р. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 62–63.

90

Чорнобиль: чи можливо було уникнути катастрофи? –
<https://artefact.live/чорнобиль-чи-можливо-було-уникнути-ка/>

91

Доповідна записка УКДБ УРСР по м. Київ та Київській області до КДБ УРСР про недостатній рівень надійності контрольно-вимірювальних приладів систем захисту Чорнобильської АЕС від 16 жовтня 1981р. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД,

КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвыпуск. Чернобыльская трагедия в документах и материалах. – К. Сфера, 2001. – С. 41.

92

Петров Ю. За паролем «Блискавка» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвыпуск. Чернобыльская трагедия в документах и материалах. – К. Сфера, 2001. – С. 412.

93

Терёшкин В. Засекреченная атомная авария на ЛАЭС. – <https://proza.ru/2017/12/19/328>

94

Реактор должен был взорваться – «Комсомольское знамя». 20 апреля 1991 г.

95

Заложники реактора// Труд». 3 апреля 1996 г.

96

Петров Ю. За паролем «Блискавка» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 409.

97

Стенограмма заседания Политбюро ЦК КПСС от 3 июня 1986 р. // В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. – М. Горбачев-Фонд, 2008. – С. 60.

98

Барановська Н. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії. – К. Інститут історії України НАН, 2011. – С. 11.

99

Долін В. В. Шраменко І. Ф. Чорнобиль, яким ми його пам'ятаємо. // Збірник наукових праць Інституту геохімії навколишнього середовища, – 2011. – № 19. – С. 7–8.

100

Петров Ю. За паролем «Блискавка» // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – № 1(16)/2001. Спецвипуск. Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах. – К. Сфера, 2001. – С. 413.

101

Эхо Чернобыля «Вечерний Киев». 22 июня 1992 г. № 120.

102

Авария на Чернобыльской АЭС – атом вышел из-под контроля. –
<https://diaryrh.ru/istoricheskij-fakt/avariya-na-chernobylskoj-aes>

103

Стенограмма заседания Политбюро ЦК КПСС от 3 июня 1986 р. // В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Издание 2-е, исправленное и дополненное. – М. Горбачев-Фонд, 2008. – С. 60–61.

104

«Мой долг рассказать об этом...»Из записок академика В. Легасова. – <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Chornobyl/1988/MojDolgRasskazatObEtom.html>

105

Інтерв'ю з Борисом Качурою, Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991, касета 1. – <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/360/>

Купить: https://tellnovel.com/boyko_oleksandr/30-rok-v-nezalezhnost-ukra-ni-tom-1-do-18-serpnya-1991-roku

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)